

Втора глава

Септемврийските събития от 1923 г.

Екстремизмът в защита на свободата не е порок. Умереността в търсенето на справедливостта не е добродетел.

Бари Голдуотър, 1964 г.

Extremism in the defense of liberty is no vice! Moderation in the pursuit of justice is no virtue.

Barry Goldwater, 1964 г.

През нощта на 8 срещу 9 юни 1923 г. армейски части под ръководството на Военния съюз извършват държавен преврат, с който е отстранено правителството на Българския земеделски народен съюз начело с Александър Стамболийски. Превратът е организиран и подготвен политически от Народния съговор и получава подкрепата на повечето опозиционни партии с изключение на Българската комунистическа партия. Военната логистика е в ръцете на ръководителите на Военния съюз, обединение главно на запасни офицери и генерали, но със значителна подкрепа от действащата армия.

Акцията в София започва в 3 часа през нощта на 9 юни, а до сутринта се задействат всички гарнизони в провинцията. В столицата главните действащи лица са запасният генерал Велизар Лазаров и полковник Дамян Велчев. Правителствените сгради са заети много бързо, а полицията и Оранжевата гвардия на БЗНС са обезоръжени и неутрализирани. Министрите от кабинета на Стамболийски са арестувани.

Новият министър-председател е професор Александър Цанков с министри от повечето опозиционни партии и представители на Военния съюз. След като се получават потвърждения от гарнизоните в страната, професор Цанков, заедно с министрите Боян Смилов и Димо Казасов, посещава дво-

реца Врана, където цар Борис III издава указ, с който утвърждава/назначава новото правителство в самия ден на преврата.

На отделни места в страната – главно в Плевенско и Шуменско – има опити за съпротива от страна на земеделски активисти и отделни групи доброволно присъединили се към тях комунисти. Партийната организация в Плевен – където Александър Оббов, министър от кабинета на Стамболийски, организира съпротива – подкрепя акцията срещу преврата. Начело застава комунистът Асен Халачев. Твърди се – вероятно пресилено, – че в Плевен са били изправени 6000 оранжеовгардейци, въоръжени само с 300 пушки, срещу гарнизонните части, които са разполагали с артилерия и са били подпомагани от 600 белогвардейци.

По други съобщения около 3000 земеделци и комунисти от Плевенско, Ловешко, Троянско и Луковитско са били организирани за съпротива срещу преврата от Оббов, Цончо Матов и Георги Кочев, но опитът е пропаднал поради изтеглянето на комунистическите симпатизанти на Асен Халачев по нареждане от ЦК на БКП в София. Съобщава се за съдебен процес в Плевен срещу участвали в метежа комунисти. В началото на август са издадени четири смъртни присъди (неизпълнени), две доживотни, седем на 12 г. затвор и 73 по на три години затвор, 9 от обвиняемите са били оправдани.

Имало е схватки и безредици, в които са участвали и анархисти, в Радомир, Стара Загора, Търново и другаде. Армията остава вярна на офицерите от заговора, жандармерията се предава без бой навсякъде. Военните части, лоялни на БЗНС, са били разположени в Петричко и по границата с Югославия, където остават без възможности да се съпротивляват.

В Славовица, където е чифликът на сваления от власт министър-председател, се събират около 1000 селяни от околните села и под негово ръководство настъпват към Пазарджик, където с лекота са разпръснати от военни части. Александър Стамболийски заедно с брат си Васил и няколко доверени съмишленици се крие в горите и хълмовете в околните села. След четири дни скитане и криене, гладен и изтощен, на 14 юни Стамболийски е заловен от местни селяни в село Голак (родното село на жена му) и е арестуван от коменданта на Пазарджик Славейко Василев. След това той е предаден на капитан Иван Харлаков, който е изпратен от новото правителство в София, за да отведе Стамболийски в столицата. Вместо в София капитан Харлаков връща Стамболийски в Славовица, където той е убит същата нощ – 14 срещу 15 юни. Това е историята по убийството на бившия министър-председател, разказана в пет изречения, с които са съгласни изследователите на тези събития, както и участниците в тях. Но това не е всичко.

Убийството на Александър Стамболийски

Остават няколко неразрешени въпроса, по които и до днес съществуват противоречия. Защо не е изпълнено разпореждането на правителството Стамболийски да бъде докаран в София? Кой е извършителят на убийството и кои са подбудителите? Кой носи отговорност за това деяние? Защо убиецът/убийците не са наказани и не са разкрити истинските виновници – тези, които са заповядали убийството? На тези въпроси не е отговорено задоволително въпреки хилядите изписани страници от най-различни източници, повечето от тях най-вероятно повлияни от политически съображения и/или лични предразсъдъци. В рамките на настоящото изследване не е възможно да се разкрие истината, но е от интерес мнението на главните действащи лица, които би трябвало да носят отговорност за случилото се.

Първо, официалното становище на правителството. Дирекцията на печата – държавно учреждение – издава на 16 юни 1923 г. комюнике, в което се съобщава за залавянето и убийството на Стамболийски:

Стамболийски е бил заловен вчера в 8 часа преди пладне в с. Голак от жителите на селото. Там той се е представил като закупчик на дърва и е закупил от един керемидчия тухли за 300 лв., за да добие повод чрез керемидчията да извика кмета на селото, надявайки се да намери у него подкрепа. Селяните обаче го познали и арестували. Чак тогава Стамболийски написал писмо до офицера комендант в с. Ветрен, че се предава. Към 3 часа след пладне Стамболийски е бил отведен с автомобил от Ветрен до Пазарджик. В този град народът го посрещнал с ожесточение и поискал да го линчува. Пред тази опасност и понеже нямало войска в града, тъй като е била изпратена в околностите на Панагюрище за търсене на Стамболийски, за да го избави, офицерът е бил принуден да се върне обратно към Славовица, дето Стамболийски е поискал да си вземе дрехи и долно облекло.

Нападнат по пътя от въоръжени селяни, автомобилът е бил спрял и Стамболийски освободен и избягал. Тутакси е наредено наново залавянето му със заповед да бъде доведен в София под силна охрана. Тази сутрин сведенията гласят, че се е влязло в диригетите му и че на запад от Славовица при преследването му била завързана престрелка. Едно последно съобщение от тази сутрин 10 часа гласи, че в тази престрелка Стамболийски бил убит. Правителството съжалява за станалото и е наредило да се произведе строго разследване.

Второ, според Александър Цанков той е получил телеграма от Стамболийски, който го моли да запази живота му. Двамата се познават от дълги години и нямат причини за лична омраза. (В спомените си Цанков

(2002) разкрива, че през пролетта на 1922 г. Стамболийски му е предлагал да бъде изпратен в Германия като български пълномощен министър.) Цанков запитал министъра на войната генерал Вълков вярно ли е, че Стамболийски е на път към София, отговорът е бил

това е работа на Славейко Василев, никаква заповед не съм давал.

Професор Александър Цанков:

Между дните 12 и 14 юни бях във Военното министерство, помня, че беше пак преди обед. На въпроса към военния министър (ген. Вълков) какво ново има, отговори ми някак смутено: „Стамболийски, при опит за бягство, е убит.“ Нищо не бе по-свършително и по-трагично за мен от тая вест. Дълго не можах да дойда на себе си.

Цанков твърди, че след залавянето на Стамболийски при Харлаков е дошъл Славейко Василев и е изискал Стамболийски. Харлаков е отказал, но получава заповед от Военното министерство. При повторното идване на Василев при Харлаков последният получава писмо от Василев, че Стамболийски му е предаден жив и здрав. „Кому е предаден след това? Питайте Кимон и Дамян, най-близките до Вълков.“

За разлика от другите участници в загадката „Убийството на Стамболийски“, изглежда, че професор Цанков не се е срамувал от действията си през 1923 г. В спомените си (2002) той споделя:

В 25 народно събрание, избрано в 1938 г., някои депутати дружбаши ми подмятаха – кой уби Стамболийски? Един ден запитах (Юрдан Русев, млад човек и народен представител от Луковитската избирателна колегия, починал се през 1945–1946 г.): Защо не ме запитате открито, за да ви изнеса истината по убийството на вашия шеф? Готов ли си? Разбира се, настоявам. Не ме запита и когато аз го запитах, отговори ми гузно, че имал работа и трябвало да отсъства. Внушено му да мълчи отнякъде.

Трето, военният министър генерал Вълков е бил интервюиран от журналиста социалдемократ Руен Крумов през юни–юли 1953 г. на втори обект в концлагера Белене. Двамата са били лагеристи – Крумов от юни 1949 до септември 1953 г., а генерал Вълков – от 1946 до декември 1953 г., когато е преместен в Софийския затвор. През 1954 г. е осъден на смърт във връзка със събитията през 1923 и 1925 г. Присъдата му е заменена с 20 години затвор (той е на 79-годишна възраст). Умира в Старозагорския затвор през 1962 г.

През 1995 г. излиза книгата на Руен Крумов „Записано в концлагер Белене“, където е поместено интервюто му с генерал Вълков. Според генерала преди заминаването на капитан Харлаков от София той се е явил пред него и го е запитал:

„Като заловим Стамболийски, какво ще го правим?“ Вълков е отговорил: „Ще го задържите, както беше сторено с другите земеделски министри.“ Той запитал: „А със Стамболийски какво ще правим?“

Вълков повторил своя първоначален отговор и че

Стамболийски трябва да се доведе в София.

След съобщението от Славейко Василев за задържането на Стамболийски ген. Вълков е наредил да се изпрати телеграма: „Стамболийски да бъде изпратен със специален влак в София.“ Той отрича да е говорил със Славейко Василев или Харлаков по телефона, но допуска първият да е говорил с други от военното министерство, може би с генерал Велизар Лазаров или Кимон Георгиев (който е началник на Харлаков като командир на 6-и пехотен полк).

След като Василев предал затворника на Харлаков, към неговата военна част се присъединили *„няколко македонстващи, облечени във военни дрехи“* и отвели Стамболийски във вилата му в Славовица. Там, казва Вълков,

Стамболийски е бил убит при подробности, които точно не зная, но бе донесено „при опит за бягство и съпротива“.

На въпроса защо Харлаков не е бил държан отговорен за това, че не е изпълнил заповедта да доведе Стамболийски в София и дори е бил награден с изпращане в чужбина, Вълков е отговорил – пред група народни представители от БЗНС, на втори обект в концлагера Белене през март 1953 г., – че така е решило правителството на проф. Александър Цанков, а не лично той.

Д-р Петър Байчев, военен съдия, през март 1953 г. разказва на Руен Крумов за разговори между генерал Вълков и земеделци: Недко Ботев, Кирил Попов – народни представители, Слави Попигнатов и може би Крум Неврокопски. Вълков е казал:

Наистина капитан Харлаков с една дружина и придадена батарея към нея е бил изпратен в Пазарджик с изричната заповед да доведе Стамболийски в София със специален влак. В Пазарджик се представил на полковник Славейко Василев – началник на гарнизона, който поел командването.

В този разговор Вълков е отрекъл да е давал каквато и да е телеграма или телефонограма до Харлаков за ликвидирането на Стамболийски. Мотивирал се е с това, че въпросът е бил решен от цялото правителство – Стамболийски да се доведе в София за евентуално съдене. На конкретния въпрос кой уби Стамболийски, генерал Вълков отговорил, че това са сторили съвсем безотговорни македонстващи, чиито имена (4–5 души) изброил, от които Байчев си спомня само Владимир Начев. Но Вълков говори и друго.

В показанията си пред съда по време на процеса срещу него през 1954 г. генерал Вълков поема частична отговорност за решението да се ликвидира бившият министър-председател Стамболийски, но разхвърля вината върху цар Борис III, професор Цанков и македонците. Според него Централното управление (ЦУ) на Военния съюз (ВС) е решило, че

Стамболийски заслужава да бъде ликвидиран за това, като се използва съпротивата му. Това предложение е било прието. Аз трябваше в качеството си на председател да взема становище по това решение на „В. съюз“, което и направих, като се солидаризирах с него и одобрих. „... Рачев ми беше казал, че Цанков, Русев, Калфов, Станчев [вероятно Стоенчев] и Смилов са обсъждали и решавали също ликвидирането на Стамболийски. Това му казал самият Цанков скоро след заминаването на Харлаков. И за това именно е бил викан Харлаков от Цанков (още м[инистър]р на войната), който не смеел, макар и да искал, да повдигне въпроса пред Мин. съвет в пълния му състав... Така Сл. Василев предава Стамболийски на Харлаков, който извършил убийството му в изпълнение на решението на ЦУ на ВС[ъюз], дадената му лична заповед от Цанков и на решението на ВМРО и ръководен от неговото силно желание да убие Стамболийски. Министрите бяхме в Министерството на войната, когато се получиха съобщенията за залавянето на Стамболийски, както и за убийството му. Тия съобщения бяха приети от някои видимо прикрито въздържано, а от други със задоволство, нескривайки радостта си. Особено невъздържан в това отношение беше Цанков, както помня, още Русев, Калфов, Стоенчев и Смилов. От горното изложение трябва да се заключи, че убийството на Стамболийски е резултат на едно решение на ЦУ на „В. съюз“, както и на едно подобно решение на Министерския съвет в непълен състав: Цанков, Калфов, Русев, Стоенчев, Смилов. Дължи се също и на решението на ВМРО, както и на силното желание на Харлаков да извърши убийството.

За Царя... По убийството на Стамболийски той не отвори никога дума с мен – като че ли нищо не е станало. Значи, това убийство е било желано и одобрено от него.

Генерал Вълков пред съда говори и за македонско участие в убийството:

... Взели участие и македонците на Величко (Велянов), поручиците Кръстев, Савов, Павлов и ако не се лъжа, Дипчев...

В интервю пред лондонския *The Times* от 4 януари 1924 г. лидерът на ВМРО Тодор Александров отрича участието на организацията:

... ВМРО не е участвала в преврата на 9 юни и няма никаква вина за смъртта на Стамболийски, възможно е той да е бил убит от един или повече македонци, които са имали лични оплаквания от Стамболийски...

От друга страна, е известно, че ВМРО е произнесла смъртна присъда над Александър Стамболийски преди преврата от 9 юни. Също и на помощниците му и министри Александър Димитров и Райко Даскалов – и двамата са убити по нареждане на ВМРО. Димитров – на 22 октомври 1921 г., а Даскалов – на 23 август 1923 г. в Прага.

Предвид репутацията на следователите, прокурорите и съдиите в периода от 9 септември 1944 г. до 9 ноември 1989 г. е важно да се изтъкне, че – поне що се отнася до политическите процеси и тези, в които се търси политическа вина, например обвинения в промишлен саботаж, злоупотреби с валута и други подобни обвинения, а нерядко и по граждански дела – показания на обвиняеми, свидетели, вещи лица, преводачи и всички замесени в съдебните процеси, трудно могат да бъдат взети под внимание или да бъдат използвани като исторически доказателства. Причината е, че те са изтръгнати с насилие и в разрез с установени и признати съдебни процедури, съществуващи в цивилизованите страни. Изследователи и особено историци, които използват или се позовават на подобни „доказателства“, поемат сериозен професионален риск. Особено опасно и интелектуално порочно е да се използват необосновани твърдения, в които влизат и споменатите показания, или признания на обвиняеми и подсъдани лица, когато с това се потвърждава вече преднамерена теза на изследователя.

Четвърто: важен участник в събитията около убийството на Александър Стамболийски е Славейко Василев (1879–1944). Той е полковник о.з. от генералния щаб, бивш началник на Военното училище и е назначен от новата власт за комендант на Пазарджишкия гарнизон. По това време официалното име на Пазарджик е било Татар Пазарджик (съкратено Т. Пазарджик). Спомените му:

9-и ЮНИЙ И СЪБИТИЯТА ОКОЛО ТАТАР ПАЗАРДЖИК (ИЗ ДНЕВНИКА МИ,

приживе имат две издания и едно посмъртно. Първото издание е публикувано през 1924 г. в Пловдив. Оригиналното му посвещение гласи:

На подполковник Д. Велчев, душата на 9-то юнския преврат. От Славейко Василев.

В общи черти описанието на събитията се придържа към тези на професор Александър Цанков и генерал Вълков (в концлагера Белене). Той твърди:

От София бе изпратен отрядът на капитан Харлаков, който пристигна в Саранбей [днес гр. Септември]. На 11 юни, понеделник, преди обяд, заминах за тая гара с един локомотив и веднага насочих този отряд към Славовица – Церово, да прегради пътя на отстъплението на Стамболийски, за когото,

както това ще се каже по-нататък, имахме най-противоречиви сведения относно местонахождението му и броя на хората, които го придружават... За действията на отряда, командван от капитан Харлаков, аз нямам точни сведения, защото донесенията, а вероятно и релацията си, той е предал на своето началство.

След като Стамболийски е бил арестуван от селяните в село Голак, близо до Славовица, той е бил отведен под конвой във Ветрен. Полковник Василев е бил уведомен веднага, пристига в селото и го отвежда с автомобил в Пазарджик.

Тук дадох нареждане да се приготви една стая, съседна на кабинета на дружинния командир, в която да пренощува Стамболийски, додето получа нареждания от София ... успях да вляза във връзка със столицата. Говорих с министрите Александър Цанков, Вълков и Русев, които ми съобщиха, че е необходимо бившият министър-председател да бъде изпратен в София, по възможност веднага... В този момент в казармата пристигнаха, идещи с автомобили от Славовица, капитаните Харлаков и Дипчев. Още с идването си капитан Харлаков заяви: Господин полковник, имам заповед да приема от Вас бившия министър-председател и да го отведе в столицата. Толкова повече, че той е заловен в района на софийския отряд. Заповедта от София, предадена лично на мен по телефона, съвпадна с явяването на капитан Харлакова, вследствие на което поканих Стамболийски да го последва. И действително, още същата вечер автомобилите заминаха... Повече не видях водителя на дружбашкия съюз. Един ден след тръгването му в Т. Пазарджик се получи вестта за неговото убийство.

... Следните документи дават най-меродавно обяснение на обстоятелствата, при които е последвала смъртта на Александър Стамболийски:

ТЕЛЕГРАМА

Подадена в Славовица на 14.VI, 9 часа вечерта:

София

Военно Министерство щаба на армията

Копие: началник гарнизона Т. Пазарджик

В изпълнение на заповедта Ви приех бившия министър Ал. Стамболийски от Т. Пазарджик, но по пътя за Славовица автомобилът бе нападат от въоръжени селяни и задигнаха Стамболийски.

Наредих за немедлено преследване на нападателите.

Капитан Харлаков

На другия ден една телеграма от Славовица с дата 15 юни, 9 ч., 20 м. сутринта донесе вестта за края на Александър Стамболийски:

Началник Гарнизона – Т. Пазарджик,
Военно Министерство – София.

Преследван и застигнат, избягалият бивш министър Ал. Стамболийски, в местността „Айледжик“, при съпротива, падна убит на място.

Капитан Харлаков

Единственият участник, чиито твърдения противоречат на изразените по-горе от Цанков, Вълков и Василев, е капитан Иван Харлаков. Извън приписвани му думи от „очевидци“, „свидетели“ и случайни наблюдатели – които присъстват в литературата и на които не може да се разчита като доказателства – съществуват неговите показания след задържането му и материалите по процеса срещу него. Както бе посочено по-горе, материалите от този процес – колкото интересни или пикантни да изглеждат – трудно могат да бъдат приети за доказателства. Харлаков е съден от Народния съд през 1945 г., осъден е на смърт и разстрелян не само заради убийството на Стамболийски, но и за участието му в събитията в село Горна Гнойница по време на Септемврийските събития от 1923 г. (споменати по-нататък, с. 112). Подсъдим по процеса са и ВМРО и т.нар. неин скопски войвода Величко Велянов. Обвинението е насочено също така към самоубиения се на 9 септември 1944 г. Славейко Василев и към народния представител Тодор Кожухаров, самият той също подсъдим от друг състав на Народния съд и екзекутиран.

Споменаваме част от твърденията на Харлаков пред Народния съд с обичайните резерви и без да им гласуваме доверие. Същите резерви са в сила и при всички други случаи – срещани в настоящия труд, – включително тези на генерал Вълков, споменати по-горе.

Харлаков твърди, че на 9 юни 1923 г. сутринта генерал Вълков го е повикал в Министерството на войната. В кабинета на военния министър Харлаков заварил професор Цанков и Хр. Калфов. Генерал Вълков го приел веднага, но не в кабинета си, а в салона за приеми. Там, когато двамата остават на четири очи, генерал Вълков му казал:

Капитан Харлаков, имаме сведения, че Стамболийски е повдигнал земеделските тълпи в Пазарджишко. Поради това, изпраща се една дружина от 6 пехотен полк, една батарея и един ескадрон от гвардията за усмиряването им. За командир на дружината сте назначен вие.

Харлаков също твърди, че в инструкциите, които му се дават преди заминаването, изрично му е било заповядано да ликвидира на всяка цена Стамболийски. Харлаков поискал писмена заповед, на което Вълков му отговорил:

Никаква писмена заповед. На вас се възлага да ликвидирате Стамболийски. Не сторите ли това, отговаряте с главата си!

От държането на генерал Вълков при сбогуването му Харлаков останал с впечатлението, че проф. Цанков е бил известен за нареждането, което Вълков дава на Харлаков. Той говори и за цар Борис III:

От всичкото извършено на 9 юни моето дълбоко убеждение е, че убийството е било по знание и съгласие на царя.

Той признава, че е участвал в арестуването на Стамболийски, когото след това предал на Славейко Василев срещу разписка със следното съдържание:

Получих от капитан Харлаков министър-председателя Александър Стамболийски жив и здрав.

След като Харлаков получава Стамболийски жив и здрав в Пазарджик от Славейко Василев, той потегля с автомобил за София, където имал заповед да отведе Стамболийски. По пътя те били нападнати от една въоръжена 30-членна банда, предвождана от Величко войвода. Тук в показанията са замесени ВМРО и македонците.

... Взеха Стамболийски от мен и не знам къде го отведоха – казва Харлаков, като добавя:

Стигнахме във вилата на Стамболийски в Славовица и се чудя какво да правя. В това време идва една команда от 30 македонци, начело с Велико скопски воевода, на когото правиха миналата година тържества в Скопие. Въобще македонците бяха пуснати по мене да следят действията ми. Тази група беше от хора на Тодор Александров и Ванчо Михайлов и подполковник Георги Атанасов. Викам поручик Кръстев, той е македонец и беше ротен командир, той е жив още, и поручик Савов и им казвам заповедта е такава, обаче никой от нас не трябва да си опръсква ръцете с кръвта на Стамболийски, затова ние двамата ще присъстваме само, а македонците ще свършат работата... Величко войвода е много важно действащо лице при убийството на Стамболийски.

Процесът срещу Харлаков е в началото на 1945 г., процесът срещу генерал Вълков е през 1954 г., Славейко Василев се самоубива на 9 септември 1944, а професор Александър Цанков емигрира в Аржентина, където умира през 1959 г. Величко Велянов, скопският войвода, не е между живите, той почива на 18 септември 1943 г. в Скопие. Генерал Велизар Лазаров умира на 6 април 1941 г. в София, Боян Смилов – на 5 февруари 1947 г. в София. през 1945 г. Тодор Кожухаров, Христо Калфов, Първан Драганов, Янчо Стоенчев и генерал Русев са убити от Народния съд.

Не е трудно да се допусне, че – както е и обикновено практиката при арестуване, задържане и съдебно дирене, особено по времето на комунизма – е лесно, а и сравнително безопасно да се разхвърля вина върху починали, емигрирали или колеги по съдба – арестувани или подсъдни. Генерал Вълков например е в концлагер от 1946 г. до докарването му в София през декември 1953 г. и процеса срещу него в 1954 г. Тогава, в 1954 г., всички гореизброени са мъртви, включително монархът (и Харлаков), а Цанков е далеч в Аржентина.

Не трябва да се изпуска предвид желанието на следователи, прокурори и съдии да накарат задържаните да признаят и да уличат в престъпления тези, които следствието или по-скоро техните началници в партийната и държавна йерархия са решили да подведат под отговорност. Такъв е например случаят с уличаването на цар Борис III, ВМРО и въобще македонци в убийството на Александър Стамболийски. Кое то не значи, че подобна вина не съществува.

Трябва да се отбележи, че по времето на процесите срещу Харлаков в 1945 г. и Вълков в 1954 г. има много други свидетели и участници в събитията, които са живи и здрави, но те не са подведени под отговорност, напротив, доста от тях участват във властта. Между тях е Кимон Георгиев (1882–1969), непосредственият началник във военната йерархия на капитан Харлаков (негов полкови командир), който участва в преврата на 9 юни 1923 г., става министър в правителството на Сговора през 1926 г. и е министър-председател в правителството на Отечествения фронт от 9 септември 1944 г.

Другите трима видни участници в Деветоюнския преврат са полковник Дамян Велчев (1883–1954) – станал генерал на 9 септември 1944 г., Димо Казасов (1886–1980) и Цвятко Бобошевски (1884–1952). Първите двама са министри в първото правителство на Отечествения фронт, Велчев – на войната, а Казасов – на пропагандата. На 9 юни 1923 г. Димо Казасов е бил министър на железниците в правителството на професор Александър Цанков, а Цвятко Бобошевски – министър на търговията, промишлеността и труда и на правосъдието в същото правителство, както и в правителството на Сговора с министър-председател Андрей Ляпчев от 1926 до 1930 г. След преврата през 1944 г. той става регент на малолетния цар Симеон II.

Кимон Георгиев и Дамян Велчев са главни действащи лица в преврата на 19 май 1934 г., като Георгиев става министър-председател. Димо Казасов и Цвятко Бобошевски участват в същия преврат. Първият става пълномощен министър в Белград, а Бобошевски – председател на Българска ипотечна банка (държавна). Дамян Велчев умира в изгнание в Париж. Не е известно някой от тях да е писал спомени или да е предал документи, засягащи събитията, в които са участвали. Само Димо Казасов оставя няколко мемоарни книги, засягащи преврата на 9 юни и събитията след него. Най-ценната е „В тъмнините на заговора“, която е издадена през 1925 г. Интерес представлява

също „Една историческа дата – 9 юни 1923 г.“, публикувана десет години след преврата. Останалите, с изключение може би на „Звено без грим“ (1936), са по-малоценни от историческа гледна точка.

По отношение на ВМРО и проблемите, засягащи македонското участие в преврата на 9 юни 1923 г. и убийството на Стамболийски, има публикувана значителна литература, включително спомени на лица, които са участвали в събитията, но все още няма еднозначна оценка за ролята на ВМРО в тях. Може би няма и да има. Това се отнася и за ролята на цар Борис III в същите събития. Уличаването му се дължи в известна степен на прословутото гостуване на царя и княгиня Евдокия в Славовица при Александър Стамболийски на 7 юни 1923 г. Спомените на адютанта на цар Борис III, морския офицер, капитан II ранг Коста Скутунов: „Бурни времена. Цар Борис III отблизко“, публикувани едва през 2004 г., хвърлят нова светлина върху разглежданите събития и не могат да бъдат пренебрегнати. При разглеждане на въпроса за вината на цар Борис III не трябва да се оформя еднозначно становище без запознаване с труда на Скутунов, а за ролята на ВМРО съществува значителна книжнина, сред която се открояват спомените на Иван Михайлов и кореспонденцията му с професор Александър Цанков – и двамата в изгнание, – които се оневиняват взаимно, както и по отношение на Народния сговор и ВМРО във връзка със събитията около 9 юни и убийството на Александър Стамболийски.

Проблемите със земеделското управление и Александър Стамболийски нито започват, нито свършват с убийството на министър-председателя. Има и цял куп други нерешени проблеми, които може би също имат връзка с позорния – и нещастен – край на управлението на тази партия, която е между най-старите политически партии в Европа, и то като имаме предвид сравнително краткия живот на българската демокрация. Тя така и не успя да дойде на власт чак до наши дни и сега е само част от историята на България.

Корупцията на земеделското управление и лично на Стамболийски Конф. дело № 11/23 и Конф. дело № 3/24

По време на властта си – главно при самостоятелното си управление от 1920 до 1923 г. – БЗНС нанесе немало пакости на обществото и държавата. Земеделците изведоха на преден план неумелата си и крайно вредна за страната (поне за времето си) външна политика, която беше довела до фактически отказ от трайните национални въжделения за обединение на всички

българи в една държава (опитите за сближение с Югославия, по-скоро със Сърбия за сметка на Македония). Земеделското управление допринася за опорочаването на политическия живот, и то едва изявил се и проходил след толкова дълъг период на унии и национален гнет. Както и за разделение на народа на съсловия, за които беше предназначено прокламирано, че са враждебни едно на друго – селяни против граждани, неукни против образовани. И още нещо: стремежът да се запази и въплъти идеала на мирна, тиха и благодатна пасторална България срещу императива на съвременето, който води към индустриализация, урбанизация и технологичен напредък.

БЗНС и Александър Стамболийски не съумяха да опазят поне реда и законността в страната. Макар че следвоенните години бяха много трудни, а България беше в положение на победена страна, не е било невъзможно да се преодолеят трудностите с минимални сътресения и да се запази и малкото извоювано и защитено в годините след Освобождението: крехките традиции на плурализъм и демокрация. С малко повече усилия и със загриженост за бъдещето биха могли да се избегнат и сътресенията, които настъпиха през 20-те години на миналия век, част от причините поне за които може да се търсят в годините на земеделското управление със създаващото се настроение на всеки против всеки: земеделци против традиционните партии, против комунисти и ВМРО, градът против селото, армията против Оранжевата гвардия и другите създаващи се рушители на реда.

Част от проблемите е небивалата корупция, която овладява обществото и главно управляващите. Разбира се, че предвоенните години не са били образец на законност, демокрация и почтеност, но никога преди 1921–1923 г. корупцията не е била толкова масова и толерирана от властта, ако не и произтичаща главно от нея. Това е било напълно видимо и е дразнело обществото, особено в последната година от управлението на Стамболийски.

Още в началото на политическата си дейност БЗНС, лидерите му и много от последователите им затъват в корупция. През август-септември 1915 г., в разгара на Европейската война, когато и двете страни в конфликта: Антантата и Централните сили ухажват България с намерение да я привлекат на тяхна страна, в София се появява френският търговец Фернан дьо Клозиер (познат също като Деклозиер), който изкупува част от българската реколта на цени, по-високи от пазарните. Целта е българското жито да не замине за Германия. Акцията, която възлиза на 20 милиона златни франка, е финансирана от правителствата на Англия и Франция.

Създава се мрежа от прекупвачи на зърнени храни, в дъното на която стои д-р Никола Генадиев, лидер на Народнолибералната партия. В качеството си на юридически съветник той препоръчва на Деклозиер „търговски агенти“, разпределяйки им околиците за изкупуване. Повечето от тях са от неговата партия, а останалите са от средите на Народната партия и БЗНС.

Срещу комисиона от 7% в схемата е включена и веригата „Народен магазин“ при Земеделския съюз с директор Райко Даскалов. В сделката участват и други видни земеделци депутати: Марко Турлаков, Александър Димитров, Александър Стамболийски (в затвора), Григор Бояджиев (който след 6 години ще стане сват на Александър Стамболийски – синът му ще се ожени за дъщерята на Стамболийски), Найден Куманов, Неделчо Георгиев и Бешко Дунев (бащата на художника Илия Бешков и на Иван Бешков, убит от Народния съд през 1945 г.). Сред агентите е и Арон Фридман, баща на Марко Фридман, който участва в атентата в църквата „Света Неделя“ през 1925 г., осъден на смърт и обесен през май същата година.

Само за няколко месеца са присвоени-раздадени-злоупотребени десетки милиони левове чрез Търговска банка на Губиделников и Буров (те са оправдани по заведеното дело). Аферата е разкрита, образувано е разследване и е съставен

Обвинителен акт по следствено дело № 1/1915 г. на IV Софийски и Военно-полеви следовател против Ив. Буров, Г. Губиделников и др.; д-р Н. Генадиев, Юрд. Йонов, Ив. Халачев и др.; Марко Турлаков, А. Шаренков, Ал. Стамболийски и др., за престъпления по чл. 109, 111, пункт 4 и чл. 115 от Общия Наказателен Закон.

По политически съображения делото се точи цяла година и чак на 21 октомври 1916 г. Софийският военнопoleви съд постановява присъда № 1085. Зад решетките влизат осем стамболовисти и шестима земеделци. От 38 обвиняеми са осъдени 14 политици, повечето депутати, по на 8 до 10 години затвор. Най-тежката присъда получава д-р Никола Генадиев, а наред с него са осъдени бившият министър Иван Халачев (за втори път), земеделците Марко Турлаков и Райко Даскалов и няколко народни представители като Григор Бояджиев, Йордан Йонов, Стефан Немски, Иван Ангелов и други. След две години всички са помилвани и се включват отново в политиката.

През септември 1919 г. коалиционният кабинет на Теодор Теодоров, в който участват и трима земеделци: Александър Стамболийски, Цанко Церковски и Драгия Драгиев, решава да се продадат без търг ненужните и излишни материали на Арсенала. Комисията, която ги оценява на много ниски цени, е председателствана от дееца на БЗНС Петър Янев. Оплячкосани са материали на стойност няколко милиона лева, които попадат в ръцете на видни дружбашки функционери. За да се прикрият следите от грабежите, Арсеналът на два пъти е опожаряван.

Големият грабеж на държавни пари започва, след като БЗНС печели изборите и образува правителство на 7 октомври 1919 г. От втората част на Бялата книга (в 12 части), издадена от правителството на Александър Цанков в края на 1923 г., която разкрива данни за кражби от хазната, става ясно, че

между 2 февруари 1920 и 16 март 1923 г. Александър Стамболийски е изтеглил от държавното съкровище над 140 милиона лева. За по-малко от четири години през периода 1919–1923 г. той открадва според оценката на Данаил Крапчев, редактор на в-к „Зора“, „несметно количество пари“.

От документи, приложени към Конфискационно дело № 11 от 1923 г. – за което ще стане въпрос по-долу, – се установява, че Григор Бояджиев, депутат от БЗНС и сват на Александър Стамболийски, е изтеглил от БНБ чекове от Банка федерал за 754 716,90 лв. на 2 ноември 1921 г. и от чекове, издадени от Банк де Пари е де Пеи Ба, за 500 000 лв. на 29 декември 1921 г., 500 000 лв. на 25 октомври 1921 г., 312 820,90 лв. изтеглени на 6 октомври 1921 г. и 100 000 лв. на 5 декември 1921 г., всички от БНБ, а и още 100 000 лв. от банка „Напредък“ на 6 декември 1921 г.

Спас Дупаринов, пълномощен министър в Чехословакия през 1922–1923 г. и министър на правосъдието в правителството на Александър Стамболийски, също изтегля от БНБ чек, издаден от Банк Контоар, 37 500 лв. на 25 октомври 1921 г. и чек за 250 000 лв. от същата банка, пак от БНБ, през 1921 г.

Най-големият скандал, свързан с корупцията на правителството на БЗНС и лично на министър-председателят Александър Стамболийски, избухва след убийството му на 14 юни 1923 г. При обиска на вилата му в Славовица след убийството му са били намерени огромни суми във валута, както и в български левове. Сведенията за това са от няколко различни източници и са неоспорими.

Телеграма, подадена в Славовица на 13.VI.1923, 8 ч 30 мин, цитирано по спомените на Славейко Василев:

Вчера, 12-того, на височината североизточно от Славовица бе намерена касата на Стамболийски. Залових 1 200 000 фр. франка и 300 000 български лева по 1000-левови банкноти в пакет с надпис: „Министерство на външните работи“. Заобиколих с 2 роти височината, на която се намери касата, и към 2 часа Стамболийски бе открит от една група и обстрелван, но в тъмнината се изплъзна. Височината е обградена и претърсването продължава. Стамболийски е сам с брата си. Всички негови хора го напуснаха. В следите сме. № 6.

Капитан Харлаков

В спомените си – „Моето време“ – професор Александър Цанков казва:

При залавянето на Стамболийски у него беше намерена една крупна сума от чужди валути на швейцарски и френски франки. По слух се говореше, че сумата възлизала на 15–20 милиона лева. Д-р Никола Стоянов, който по това време беше директор на службата за държавните дългове, ходи в Швейцария по покупката на тая чужда валута, която според наивните обяснения на някои

дружбаши била дадена на Стамболийски за подкупване на чужденци. Това не е важно. Една част от заловената сума беше внесена в БНБ за сметка на държавното съкровище, но друга част бе, на прост език казано, ограбена, злоупотребена от някои лица, главно военни. Питам, не биха ли желали господата Кимон Георгиев и Дамян Велчев да дадат някои показания и по тоя от обществен интерес въпрос, който и сега, и в бъдеще няма да загуби значението си?

Генерал Вълков също говори за парите:

Във вилата са били намерени пари, значителна сума в чужда валута... Една част от намерените пари кап. Харлаков е дал на участващите в убийството, други задържал за себе си, макар че отказа да е взел, а трети по-късно предаде чрез официален протокол на главния интендант при Мин. на войната... Също дал 3 милиона лв. на поручик Кръстев, който ги връща...

За намерените пари Харлаков казал на г-л Лазаров, че ще се представят с протокол от комисия в Министерството на войната, което бе направено, както по-рано изложих. Харлаков казал, че дал пари на някои офицери и подофицери, а още в началото (когато се пръснали пари при тършуването на долапите) някои подофицери и войници разграбили известна част. Той обаче построил после всички, които били във вилата, и събрал взетите пари. Той сам не взел никакви пари. Същото е заявил на майор Порков и на майор Рачев, и на мен при представянето на парите от комисията с главния интендант п-к Стоянов. Парите, както изложих, се изпратиха от Министерството в БНБ. Същото се направи и с парите, дадени на поручик Кръстев (сега п-к о.з.), който сам ги предаде в Министерството, както това изложих по-рано. Той – Кръстев – заяви, че и Харлаков бил взел пари, макар че отказва.

Повдигна се въпросът за произвеждане анкета както за убийството, тъй и за парите и пр. Този въпрос се обсъди обстойно от всички страни и се реши, че никаква анкета не може и не трябва да се произвежда. Не трябва да става и дума. Главният мотив бе – излагането на войската пред самата себе си, пред народа и пред света. Трябва всички, целият „В. съюз“ да тегли тая отговорност за действията на Харлаков и др., тъй като той е изпълнил решението на „В. съюз“. И понеже при подобни решения не може да се преследва самият Харлаков и др., то за да се намалят приказките поне по негов адрес и във войската, и вън от нея, да се изпрати в странство за изучаване език на срок 1 година. Това изпращане се оформи по-късно по надлежащия формален ред. В Министерския съвет се знаеше вече гореизложеното и се докладва от мен решението на ЦУ на „В. съюз“. Съветът, без да обсъжда надълго създаденото положение, реши, че не може да не се солидаризира с армията, която „използвахме“ за свалянето на режим, че не бива да се излага тя пред народа и пред света, както и управлението, с произвеждане на анкета както по убийството, тъй и за парите и пр.

Капитан Харлаков в своите показания:

Във вилата на Стамболийски намерихме чужда валута: френски франкове и швейцарски и когато пътувахме с него в автомобила за Славовица, приказвахме с него и ми каза, въпреки че не е военен, височините около Славовица били удобни за позиции; за парите каза, че са му били дадени във връзка в странство с някои лица, за облекчаване на българското положение... Парите бяха около 18 милиона. Приехме ги с комисия и ги описахме; като се върнахме в София, ги предадох на генерал Лазаров, полковник Здравко Георгиев и др., обаче се научих, че в банката били внесени само 4 милиона.

При извършеното съдебно разследване се установява, че намерените пари в Славовица, които са значителни, са част от изтеглените само преди по-малко от три месеца 4 милиона швейцарски франка от Българска народна банка (БНБ), които са предадени лично на Стамболийски и са на негово разположение. Историята е следната:

Министерският съвет (БЗНС – Александър Стамболийски) решава на 15 март 1923 г. с постановление до Министерството на финансите да се отпуснат четири милиона швейцарски франка (шв. фр.) от бюджета за изпълнение на договора за мир за разходи във връзка с изпълнението на същия договор. Разходът да се оправдае с разписка от министър-председателя.

Министерството на финансите нарежда на БНБ да издаде 21 чека за различни суми в швейцарски франкове. БНБ издава исканите чекове и Иван Железов, началник на бюджетоконтролното отделение при Министерството на финансите, с чековете, издадени на негово име от БНБ за 4 милиона шв. фр., е командирован в Швейцария.

Там той тегли парите, но отказва – неудобно му е – да ги обмени за български левове, които да предаде на Стамболийски. С Иван Бояджиев, зет на Стамболийски, който заминава заедно с Железов в Швейцария, теглят парите в банкноти и Бояджиев дава 4 милиона в шв. фр. на **Стамболийски** в България, който дава на:

Мико Петков, секретар на БЗНС, 100 000 шв. фр.

Мико Петков дава 27 000 фр. на Петър Георгиев. Той разменя швейцарските франкове за български левове, след арестуването на Мико Петков взема от жена му Ивана Петкова още 70 000 фр. и дава на Борис Якович 8000 фр., за да ги размени.

Мико Петков дава още на Йосиф Филипов 3000 фр. да му купи часовник от Швейцария и др.

Курсът е 16,50 лева за 1 шв. франк. 4 милиона = 66 милиона лева.

Стамболийски дава на Григор Бояджиев, негов сват, баща на Иван Бояджиев, женен за дъщерята на Стамболийски, 309 000 шв. фр. Той плаща негови и на Стамболийски дългове, купува имот и влага пари в банки.

Стамболийски дава чрез капитан Поборников (адютант на Стамболийски) на Стоил Стефанов 110 000 шв. фр., 50 000 фр. фр. и 46 282 долара, от които той плаща на д-во „График“ и на русенската скontoва банка за купено книгоиздателство „Победа“ – те са на имената на Ст. Калъчев, Ст. Стефанов и К. Муравиев.

Стамболийски дава на Стоян Калъчев 212 000 шв. фр., който ги обменя в левове и дава на Мусевич Боринов 1 милион лева за купеното от него здание на ул. „Раковски“, което е на Ст. Калъчев и К. Муравиев. Калъчев също дава на Христо Шишков 400 000 лв. за строящо се здание на ул. „Св. Неделя“.

Стамболийски сам дава на Мусевич Боринов 50 000 шв. фр. за същата къща на ул. „Раковски“.

Стамболийски сам дава на Ал. Франгя 503 001 лв. за купено място на ул. „Б. Дондуков“. Мястото се води на Калъчев и Муравиев.

Стамболийски и Гр. Бояджиев са купили чифлик край София от същите 4 милиона шв. фр.

Освен това Калъчев и Муравиев трябва да отговарят за закупуването на имота на ул. „Св. Неделя“ – купен от Хр. Шишков за строеж на седеметажно здание, и др.

Гореизложеното е резюме на Акта за произведената ревизия от Министерството на финансите, Отделение за инспекция, изпратен на председателя на Апелативния съд в София, от 26 февруари 1924 г.

АКТЪТ Е ПОДПИСАН ОТ

МИНИСТЪРА и

ЮРДАН ТОТЕВ, началник на отделението

Отделно има АКТ ЗА НАЛАГАНЕ СЕКВЕСТЪР на вещи в жилището на Ал. Стамболийски на ул. „Шипка“ № 28, София. Описани са 276 вещи с Протокол от 14 август 1923 г., запечатани и оставени за съхранение на Милена Стамболийска, съпруга на Ал. Стамболийски.

Също СМЕТКА-ДЕКЛАРАЦИЯ от Милена Стамболийска за себе си и като представителка на непълнолетния син Асен, 31 май 1924 г., с опис на недвижимо имущество – ниви и др.

Те се потвърждават от заведеното Конфискационно наказателно дело № 11 от 1923 г. на СГОДА на Софийския апелативен съд (ф. 90к а.е. 837). Делото е образувано поради незаконно придобитите от бившия министър-председател Александър Стамболийски движими и недвижими имоти, пари и други ценности. Обвинението е постъпило от Прокуратурата при Софийския апелативен съд на 7 ноември 1923 г., документацията е при обем л. 1–155 (общо 155 листа). Данните са за обвиняемия Александър Стоименов Стамболийски, роден на 01 март 1879 г., починал на 14 юни 1923 г.

Следват преписи от документите, изброени по-горе.

=====

Вх. № 8345/23.4.923 г.

Препис 1

Поверително

I-то постановление на Министерския съвет № 737 от 15 март 1923 г., взето в заседанието му от 15 март 1923 г., протокол № 26

До Министерството на финансите (отд. бюджетен контрол)

Одобрява се да се отпуснат 4 000 000 (четири милиона) швейцарски франка от кредита по §1 на бюджета за изпълнение на договора за мир, за разходи във връзка с изпълнението на същия договор.

Разходът да се оправдае съгласно забележка 1 към същия бюджет, с разписка от г-на министър-председател и министър на външните работи и изповеданията.

Секретар

П. верно с оригинала

=====

№ 1514

16 март 1923

Поверително

до Бълг. нар. банка

Софийски клон

Изпраща се платежната заповед

№ 22262 от 16-того, издадена по §1 от

Бюджета за изпълнение на договора

за Мир, с молба срещу сумата по

нея да се издадат на заповедта на

началника на бюджетно-контролното

отделение при М-вото на финансите

следните чекове: 2 по 500 000

шв. фр., 2 по 300 000, 7 по 200 000

и 10 по 100 000 шв. фр., които

да се предадат на същия.

Министър:

(п) П. Янев

Глав. секретар:

Началник на отдел:

подписано (Железов?)

=====

Препис

Българска народна банка – Софийски клон
София 17.III.1923 г.

До М-вото на финансите
Отд. Б. контрол
Тук

Преведено с/у Banque Federale Geneve

От н-к отд. при Фин. м-во – съгл.

писмото ви вх. № 1514 от 16.III.

7 чека за frs. s. 1 000 000 – а 3010 (krs.) 30 100 000

с/у Ste de Bque Suisse Zurich

5 чека за frs. s. 900 000 – а 3010 (krs.) 27 090 000

с/у Credit Suisse Zurich

7 чека за frs. s. 1 100 000 – а 3010 (krs.) 33 110 000

с/у Union de Bque Suisse Zurich

2 чека за frs. s. 1 000 000 – а 3010 (krs.) 30 100 000

пощ. разноси 250

120 400 250

Събр. по пл. зап. № 22262 120 000 000

В задължение 400 250

на с/ката Ви № 2773

Val днес 923 г. Верно с оригинала

Банката при Върх. см. палата

Ст. к-р подпис

Печат

Царство България Върховна сметна палата

МИНИСТЕРСТВО

НА

ФИНАНСИТЕ

№ 1165

26/II 1924 г.

Гр. София

До Господина

Председателя на Апелативния
съд

ТУК

Съгласно чл. чл. 10 и 11 от закона за отнемане в полза на държавата на незаконно придобити имоти, изпраща Ви се един екземпляр от акта за произведената ревизия на отпуснатите 4 000 000 шв. фр. на бившия министър Ал. Стамболийски, заедно с приложенията му, за да се възбуди, ако намерите основание, углавно дело против лицата, за които ще бъде дума по-доле, за отнемане от тях в полза на държавата на незаконно придобитите имоти.

От този акт се констатирава:

1. По доклад на бившия министър-председател Ал.

Стамболийски, Министерският съвет с I-то си постановление № 757, протокол № 26 от 15 март 1923 г., е отпуснал четири милиона (4 000 000) шв. франка от кредита на параграф 1 от бюджета за изпълнение договора за мир, за да ги изразходва във връзка с изпълнение на същия договор.

2. В изпълнение на това министерско постановление на 17 март 1923 г. са били издадени на името на началника на Бюджетоконтролното отделение Ив. Железов чекове за 4 000 000 шв. франка, или за 120 400 000 български лева (спр. п. 2 на акта).

3. За изтегляването на тези суми бил е командирован в Швейцария казаният началник на бюджетоконтролното отделение при Министерството на финансите Ив. Железов, заедно с Ив. Бояджиев, зет на Ал. Стамболийски, който, след като ги е изтеглил, върнал се в България и предал на Ал. Стамболийски сумата 4 000 000 шв. франка (спр. п. 4).

Швейцарски франка в български левове, обаче Ив. Железов не изпълнил тази заповед, защото му се видело неудобно и пр.

На същия Железов е било заповядано от същия Ал. Стамболийски да размени в България в някои частни банки един милион шв. франка, но и това не могло да се извърши (спр. п. 4).

От тези 4 000 000 шв. франка Ал. Стамболийски е дал:

1. Сто хиляди шв. франка на секретаря на Земеделския съюз Мико Петков, за да изплати някои издания, като календари, папагали и др. Мико Петков е дал 27 000 шв. франка на П.

Георгиев, който ги разменил във Франко-българската банка за международна търговия за 450 689,50 български лева.

След 9 юни 1923 г. и след арестуването на Мико Петков, Петр Георгиев е бил изтеглил, според твърдението на Мико Петков, от жена му 70 000 шв. франка; П. Георгиев е дал от тези суми на Борис Якович 8000 шв. франка, за да ги размени.

Според показанието на Мико Петков, последният е бил дал на Йосиф Филипов 3000 шв. франка, за да му купи от Швейцария часовник и др., и така напълно се уяснява, че П. Георгиев получил от М. Петков.....27 000 шв. фр.
 – „ – – – –“ – жената на М. Петков.....70 000 „ “
 М. Петков дал на Йосиф Филипов.....3000 „ “

Всичко 100 000 „ “

а) При обиска у П. Георгиев са
 намерени.....33 000 шв. фр.,
 които по курс 16,50% са внесени в Българската
 народна банка на сума 544 500 лева.

б) При обиска у Б. Якович са
 намерени.....8000 „ “
 които по с. курс са вложени в Българската
 народна банка на сума 132,000 лв.

в) Йосиф Филипов е внесъл в 3000 „ “
 българската народна банка, а именно лева
 45 500 лв.

По-нататък актът продължава с подробни описания за случилото се, замесените лица – повечето от тях депутати, земеделски дейатели и роднини и приятели на Александър Стамболийски: между тях неговият сват (бащата на съпруга на дъщеря му, която Стамболийски през 1921 г. венчава с пищна и незабравима сватба за Иван Бояджиев, сина на Григор Бояджиев), който освен сват е и депутат, племенникът на Стамболийски – Константин Муравиев, – който е и министър в последното правителство на БЗНС до 9 юни 1923 г., същият Муравиев, който става министър по времето на Народния блок и за няколко дни оглавява последното правителство на свободна България преди 9 септември 1944, Петър Янев, Мико Петков, секретар на БЗНС, Спас Дупаринов и много други. Всички от тях получават значителни суми от Стамболийски, с които заплащат свои и партийни дългове, купуват си имоти

и си отварят сметки в български банки. Самият Стамболийски купува имоти и харчи държавни пари за лични нужди напълно свободно, неограничено и по свое собствено усмотрение.

Както се вижда от документите, сумите са значителни. Четирите милиона швейцарски франка са препрани в Швейцария: 21 чека, издадени от БНБ с общ размер 4 милиона швейцарски франка, се получават от швейцарски банки в Швейцария и се предават на Александър Стамболийски. Те се разпределят лично от Стамболийски на доверени нему лица, които ги обменят срещу български левове в България. Курсът на швейцарската валута е висок – документите посочват курс 16,50–16,69 лв., така че ако цялата сума е била превъртяна в български лева, би възлязла на 66 000 000–66 760 000 лева. От друга страна, виждаме от бордерата, че курсът, по който БНБ задължава сметката на Министерския съвет, е 30,10 лева за 1 швейцарски франк. 4 милиона швейцарски франка са пресметнати и задължени като 120 400 000 – над сто и двадесет милиона лева. Възможно е този – почти двоен – курс да е бил използван при безкасови сделки или да е съдържал премии, които са обичайни при сделки в чужда валута.

Каква е реалната стойност на българския лев по онова време? При липса на детайлно изследване, което е извън рамките на настоящия труд, и за бързо сравнение, без претенции за акуратност, може да се посочат данни, извлечени от документи от делото. Удостоверение за Константин Муравиев, издадено от Министерството на външните работи и изповеданията, с дата 18 юни 1924 г. посочва месечна заплата 780 лв. (без добавъчни и представителни пари) за времето от 21 септември 1920 г. до 31 март 1922 г. Той е бил Генерален консул в Ротердам. Морският офицер капитан II ранг Коста Скутунов в спомените си пише, че в 1923 г. ротен командир от армията – капитан – има месечна заплата от 350 лв. Той се възмущава, че оранжево-гвардейци са получавали 1000 лв. на месец плюс безплатно храна, облекло и квартира.

Скандалът с откраднатите пари (или присвоени, все едно) е грандиозен, той е отразен в тогавашните вестници, за случая се говори в Бялата книга, издадена от правителството на професор Александър Цанков през ноември 1923 г., генерал Вълков я споделя с журналиста Руен Крумов в концлагера Белене през 1953 г., професор Цанков говори за случилото се в спомените си. За българското общество по онова време тези неща не са били неизвестни, още по-малко са представлявали държавна тайна.

Материалите по конфискационно дело № 11 от 1923 г., за което споменаваме по-горе, са били на разположение на интересующите се, на историци и изследователи, били са достъпни поне до 1975 г. (вероятно са достъпни и сега), когато г-н Азманов се запознава с тях и получава фотокопия от архива на съда в София.

Към материалите по делото има *Заявление до Софийския апелативен съд* от БЗНС София, ул. „Ст. Караджа“ № 10, с дата 4 юли 1946 г., подписано от гл. секретар Ал. Оббов и орг. секретар д-р М. Геновски, с искане да им се издадат заверени преписи от документи по конф. дело № 3/24. Резолюцията от съда е *Да – след справка. 10 юли, подпис.* Има и вписване: *Получих исканите преписи, 11 юли, подпис.*

От това заявление личи, че следдеветосептемврийските ръководители на БЗНС – изгнали Никола Петков и легитимните ръководители на Съюза в 1945 г. – явно са били запознати с делото, а Александър Оббов (1887–1975) е в централното ръководство на БЗНС от 1908 г., министър на земеделието в правителството на Стамболийски и министър (пак на земеделието) в правителството на Отечествения фронт в 1945 г., в което участва и Михаил Геновски (1903–1996). И двамата са били наясно с корупционните практики през управлението на БЗНС от 1920 до 1923 г. Оббов като министър на Стамболийски лично участва в корупцията, а Геновски е издал трудове по историята на БЗНС и несъмнено е запознат и с корупционния аспект от дейността на Съюза.

Заведеното разследване, което прераства в обвинителни постановления, разпити на замесените лица, конфискация на намерени суми, имоти и даже движимо имущество, накрая постепенно заглъхва след 1924 г. Напълно е възможно, след като част от последните задигнати 4 милиона швейцарски франка са били възстановени на БНБ и след конфискациите на имуществата на засегнатите лица, да е било решено – вероятно на най-високо правителствено равнище, може би и след сезиране на монарха – да не се дава по-нататъшна гласност на случилото се, за да не се излага министърпредседателската институция и самата българска държава.

Началник на финансовия инспекторат към Министерството на финансите по това време е Юрдан Тотев (1874–1947), който е баща на професор Анастас Тотев (1906–2000). Юрдан Тотев полага подписа си като началник на отделение при Министерството на финансите под Писмо до Председателя на Апелативния съд, с което изпраща акта за произведената ревизия, с дата 26 февруари 1924 г.

Професор Тотев, който беше мой личен приятел – Бог да го прости!, – подписа кратко „удостоверение“, връчено на друг мой приятел, Искрен Азманов, датирано 7 септември 1990 г., при заминаването на Азманов за САЩ за участие в научен исторически форум във Вашингтон. В този документ професор Тотев удостоверява автентичността на подписа на баща си, съдия-следователя Юрдан Тотев, положен на придружителното писмо към гореспоменатия Акт. На този форум, организиран от Американската асоциация за напредък в славянските науки (American Association for the Advancement of Slavic Studies) през октомври 1990 г., г-н Азманов прочете доклад, в който бяха изнесени данни за корупцията на Александър Стамболийски.

Удостоверението на професор Тотев бе сметнато за необходимо да убеди американските професори Марин Пундев, Джон Бел и Чарлз Мозер в автентичността на огромната папка – описана по-горе – с копия от съдебната документация, засягаща обсебването на 4 милиона швейцарски франка от министър-председателя на България Александър Стамболийски. Всички тези документи бяха донесени в САЩ от г-н Азманов през есента на 1990 г. и след запознаването на гореспоменатите професори с тяхното съдържание бяха поставени на разположение в архивите на Българския национален фронт в САЩ, на който по същото време аз бях председател.

Професор Джон Бел (1942–1998) е авторът на *Peasants in Power. Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union* (Селяни на власт. Александър Стамболийски и Българският земеделски народен съюз), издадена в САЩ през 1977 г., и *The Bulgarian Communist Party from Blagoev to Zhivkov* (Българската комунистическа партия от Благоев до Живков), също издадена в САЩ през 1986 г.

За написването на тези две книги, особено на първата, професор Бел е прекарал доста време в България и се е ползвал от български архивни документи, предоставени му от българските научни учреждения. Той не беше чувал за корупционните практики на Александър Стамболийски и беше колкото изненадан, толкова и съкрушен, че тези важни сведения от живота на Стамболийски, както и за начина на управлението на партията му от 1921 до 1923 г., са останали неизвестни за него, по-скоро са били скрити от научните учреждения, библиотеки и колеги учени, които са му помагали в научните му дирения в България. Преди смъртта си през 1998 г. той споделяше с колеги, че това укриване на съществени моменти от дейността на земеделското управление – което той не е бил в състояние да отрази в своите трудове – фактически ги опорочава (трудовете) и той става неволен съучастник на исторически фалшификации.

Професорите Марин Пундев (1921–2005) и Чарлз Мозер (1934–2006), които издадоха съчинения, засягащи България (вж. в Библиографията), също твърдяха, че не знаят за тази страна от управлението на БЗНС и лично за Александър Стамболийски. Професор Мозер написа биографична книга за своя тъст – известния земеделски водач, пладненец – д-р Г. М. Димитров (Гемето), но в нея няма нито дума за корупцията в управлението на БЗНС. Професор Фредерик Чари, който публикува студия (на английски) за Александър Стамболийски в 2009 г., също не споменава скандала с парите.

Не ми е известно някой от четиримата професори, споменати по-горе, да е изнесъл тези нови – за тях, а и неизвестни за широката публика – данни, **след като** се запознах през 1991 г. в САЩ с представените им материали по Конфискационно наказателно дело № 11 от 1923 г. на Софийския апелативен съд. Доколкото знам, освен отделни намеци или анекдотични споменава-

ния на някои автори в сайтове в интернет след 2000 г. тези случаи са останали и си остават неизвестни.

През февруари 1927 г. Върховният касационен съд потвърждава присъдите на Софийския апелативен съд, с които бившите министри Марко Турлаков и Александър Ботев – съответно на финансите и транспорта – се осъждат на по три години затвор. Първият, защото като финансов министър умишлено ощетява държавата с 4 (четири) милиона лева, като фаворизира свои близки и приятели, за да им се продаде от хазната на ниска цена голямо количество спирт, без да се заплати стойността му, а вторият – защото в качеството му на транспортен министър взема 100 000 лева рушвет от дружество „Нафта“, за да му възложи доставката на минерални масла.

ВМРО, както и повечето партийни и обществени организации в България, са доволни от извършения преврат, но организацията официално остава неутрална както по време на преврата, така и при последвалите метежи през септември 1923 г. Много по-интересна е позицията на комунистите, особено с оглед на кървавите събития, които ще се случат след малко повече от три месеца.

Ръководството на БКП не се намесва в защита на сваленото земеделско правителство, което е било наричано от тях „фашистко“, а земеделците са били назовавани „аграрфашисти“ (също както социалдемократите в комунистическата семантика са „социалфашисти“). В първия документ на ЦК на БКП след преврата – „Позив към работниците и селяните в България“ – превратът се определя като *„въоръжена борба между градската и селската буржоазия“* и се призовават трудещите се да не се месят в нея, за да не *„си горят ръцете в огъня и да вадят кестените за други, за своите експлоататори и потисници“*.

Още в деня на преврата, когато земеделските отряди обкръжават Плевен под ръководството на сваления земеделски министър Александър Оббов, заместник-началникът на Генералния щаб на армията от София телеграфира на подполковник Никола Стайчев в Плевенския гарнизон, че *„има разбирателство с комунистите“*. Това споразумение скоро се материализира в телеграмата на организационния секретар на ЦК на БКП Тодор Луканов. Тя фактически е съставена с участието на новия вътрешен министър – полковник Иван Русев. Той с министерския си автомобил отвежда Тодор Луканов в завзетата от военните сграда на Централна поща и осигурява предаването на телеграмата в провинцията. По спомени на участници в акцията в Плевен местният ръководител на комунистите Асен Халачев разговаря по телефона с Т. Луканов и лично се уверява, че телеграмата не е фалшификация на властта.

В доклад на видинския окръжен управител до София се съобщава:

В Лом комунистът кмет Кр. Пастармаджиев дава в услуга на войската общинските кола и коне и служещите в общината комунисти са взели участие в борбата срещу дружбащите в деня на свалянието им от власт, които се опитваха да възстановят стария ред.

Същият комунистически функционер лично заплашва комунистите от Кнежа с арест при съпротива срещу новата власт.

Именно за да си осигури неутралитета на БКП, кабинетът предприема мерки, към които ЦК на комунистите е твърде чувствителен. Те се свеждат до пряко субсидиране на партията им от властите чрез държавния бюджет. В средата на юни 1923 г. правителството постановява ревизия на оборотните кредити по прехраната, отпускани от земеделското управление на големите градове. Отсрочка при връщане на кредитите може да даде само Дирекцията на държавните дългове. Въпреки това ръководената от комунисти Плевенска община, където те са оказали решително съдействие при укрепване на новата власт, получава изключителна привилегия. Погасяването на неголемите ѝ задължения – под 2 млн. лв., е разсрочено от Министерския съвет до 1927 г.

Официалната позиция на партията е неутралитет. ЦК на БКП преценява, че става дума за уреждане на сметки между „селската и градската буржоазия“. Ръководството ѝ оказва активен натиск върху местни структури да не подкрепят съпротивата на земеделците. След преврата на 9 юни пратеници на ЦК начело с Тодор Луканов се явяват

лично пред ген. Иван Русев, министър на вътрешните работи, за да му декларираят като първи хора на партията, от името на която се явяват, че „комунистическата партия остава настрана и няма никакви намерения и не се интересува от смяната на правителството на Стамболийски“. Русев ги накарал „в негово присъствие да се обадят по телефона на свои приятели в някои от по-големите градове да мируват, което и сториха“.

Когато новините за преврата стигат до Москва, съветските ръководители и Коминтернът очакват българските комунисти да се възползват от обстановката и да вдигнат въоръжено въстание. Случва се точно обратното – партията се е снишила и е обявила пълен неутралитет. Възмущението от позицията на БКП се подклажда и от решенията на двата последни конгреса на Коминтерна, които призовават към формиране на единен фронт и – конкретно – привличане на селските маси към общи действия с комунистите.

Васил Коларов, който е в Москва и е секретар на Коминтерна, още на 14 юни предупреждава партийното ръководство в София за погрешната им позиция. Веднага следва сърдито писмо от Григори Зиновиев, председателя на Коминтерна. Коларов – в опит да спаси положението – предполага, че ЦК в София е сторил грешка и предстои коригирането на българската позиция.

Но грешка няма. Отношението на ЦК на БКП – ясно изявено в деня на преврата – е потвърдено на заседанието на ЦК на 23 юни. Още на 17 юни Васил Коларов напуска Москва и няколко дни по-късно на път за София слиза нелегално на варненския бряг, но опитвайки се да се придвижи до столицата, е арестуван и е освободен чак на 5 август. На заседанията на Изпълкома (Изпълнителния комитет) на Коминтерна продължава обсъждането на погрешната позиция на българските комунисти и с участието на Карл Радек и Лев Троцки е гласувана нова резолюция, с която се настоява БКП незабавно да промени отношението си.

Вместо това пленумът на ЦК, състоял се от 1 до 6 юли, потвърждава правотата на партийното решение от 9 юни. Дори гласуването в подкрепа на оригиналното становище на партията е било одобрено почти единодушно: 42 са били „за“ и само двама „против“: **невиждан скандал, който не ще бъде повторен през цялото съществуване на Комунистическия интернационал**. Писменото обяснение, съставено от Христо Кабакчиев и изпратено в Москва преди края на юли, изтъква като причини за неутралитета на партията лошите отношения с БЗНС преди преврата, и то не по вина на партията, а поради буржоазния произход на БЗНС и оттам – борбата на градската буржоазия против селската.

Комунистите не са възнамерявали да се намесят, понеже не са искали да вадят кестените от огъня с голи ръце в полза на едната от двете буржоазии. В писмото се споменават липсата на революционна обстановка в страната, отсъствието на изразено народно недоволство и опасенията от чужда намеса в българските работи в случай на въоръжено въстание. Както и обещанието на новото правителство да възстанови правата и свободите на българите. Накрая българските комунисти съобщават на Коминтерна, че единен фронт може да се формира само „от долу нагоре“, тоест без участието на ръководството на БЗНС. Тримата големи ръководители на партията: Тодор Луканов (заместникът на болния Благоев), Христо Кабакчиев и Георги Димитров отстояват единно становище.

За да подчертае толерантното си отношение към комунистите, властта освобождава арестувания Васил Коларов (междувременно на пленум на Коминтерна в Москва той е избран за един от тримата главни секретари на интернационала – другите двама са Пятницки, член на ЦК на руската комунистическа партия, и немецът Нойрат) и на 5 август той пристига в София и незабавно свиква ново заседание на ЦК. Без много разисквания позицията на партията е променена на 180 градуса: грешките в предишната позиция са отчетени и решенията на Коминтерна се приемат безусловно – партията **започва подготовка за въоръжен метеж** с цел взимане на властта по насилствен начин и установяване на „работническо-селско правителство“.

Приета е нова резолюция за положението в страната и за отношението на БКП към БЗНС, към ВМРО и другите националреволюционни организации, както и решение за създаване на Военнотехнически комитет към ЦК. На 6 август се избира военен комитет и се определя ден за организиране на генерална протестна стачка. Планира се приготвленията за въстание да бъдат завършени преди края на октомври или в началото на ноември 1923 г.

На 5, 6 и 7 август 1923 г. на свиканото по указание на Коминтерна заседание на ЦК на БКП се поема курс към въоръжено въстание. Против са били Никола Пенев (брат на литературния критик Боян Пенев), Димитър Благоев – Дядото и Тодор Луканов. Благоев не е присъствал на заседанието, но и по-късно се е възпротивил. Решава се да се образува Единен фронт и становището на съвещанието е изразено в резолюция.

Опитите за намиране и привличане на съюзници, т.е. създаване на Единен фронт против властта, са безуспешни. От БЗНС се отзовава само Димитър Грънчаров, лав земеделец, известен с крайно радикалните си схващания. Във Федерацията на анархистите и няколко други анархистки групи започва да се търси сближаване с БКП и „допирни точки“ помежду им. За такива „допирни точки“ е и Георги Шейтанов. Появяват се разногласия – едни са „за“, други са „против“. „За“ Единния фронт са Г. Шейтанов и Г. Попов.

Новата власт също прави опити за привличане на съюзници с цел консолидирането на управлението и за разлика от комунистите успява. На 10 август Александър Цанков разширява базата си, като образува нов сговор – Демократически, – в който влиза оригиналният Народен сговор, Демократическата партия, либералите и Национал-прогресивната партия. След един месец се присъединява и Социалдемократическата партия, която има министър (Димо Казасов) в управлението.

Наред с това постъпват сведения за промяната на отношението на комунистите към властта и полицията залавя инструкции от Москва до ЦК на БКП, в които се говори за **планирано въстание**. Комунистите обвиняват ВМРО, че са подали информацията. На 21 август се обсъжда нов закон за защита на държавата, който ще бъде предложен за приемане в Народното събрание. Законът е действително гласуван и приет до края на годината. Официално влиза в сила от януари 1924 г.

Подготовката на бунта не остава незабелязана. Правителството е имало сведения за размера на предполагаемия метеж, за участниците и дори за набелязаните дати, когато ще започне. Министър-председателят Цанков и други от министрите му са обиколили почти цяла Северозападна България, известени са били местните власти в градове и села, полицейски и гарнизонни части. Предупредено е като цяло и гражданството, че всеки опит за насилие „ще бъде кърваво потушен“.

През нощта на 12 срещу 13 септември София е блокирана от войската и полицията, всички квартали са претърсени, за да се изловят главните организатори и водачи. Около 2000 комунисти са били арестувани в цялата страна, между тях и Христо Кабакчиев. Според генерал Вълков арестуваните са 3000. Повечето членове на ЦК и главните организатори се укриват, но местните комунистически организации са практически обезглавени, след като водачите им по места са задържани.

На 15 септември ЦК на БКП изпраща куриери по провинцията, за да разучат положението и да разберат дали е възможно да избухне въстание. Васил Коларов, Георги Димитров, Тодор Луканов и Тодор Петров са определени да вземат решение, след като куриерите се завърнат, и да съобщят данните на ЦК.

Взето е решение бунтът да се вдигне на 22 срещу 23 септември под лозунга „Долу фашистката диктатура! За съставяне на работническо-селско управление!“. На 20 септември ЦК се събира да утвърди решението, отсъстват Тодор Петров и Димитър Благоев, които са болни, липсва и Тина Киркова. Тодор Луканов предлага отлагане на бунта, за да се изчака провеждането на новите парламентарни избори, но той е бламиран. Васил Коларов, Георги Димитров и Гаврил Генов съставят Върховен революционен комитет с център град Фердинанд (сега Монтана), а към тях ще се присъединят още двама земеделци.

Димитър Благоев, който по това време е болен, се опитва да се противопостави, но е поставен пред свършен факт. Много по-важно е мнението на Тодор Луканов, организационен секретар на партията, който изразява несъгласие с решението и го смята за прибързано и лекомислено. След въстанието той емигрира и накрая се озовава в СССР, където и изчезва: арестуван е през април 1929 г. Реабилитиран е и възстановен в партията с решение на Политбюро на ЦК на БРП (к) от 28 януари 1946 г., в годината на смъртта му. Задграничните български комунисти не му прощават противопоставянето на „линията на Коминтерна“!

Стратегическият план на въстанието е да избухне едновременно на много места, за да бъдат разпръснати въоръжените сили на властта. Накрая, докато войските са ангажирани с бунта в провинцията, ще се вдигне и София. По този начин главните метежнически сили ще бъдат съсредоточени в Северозападна България, като се приема, че след овладяването на Фердинанд ще бъде превзета Враца, от която има бърза и добра връзка със столицата. Град Фердинанд има и това предимство, че е в близост до югославската и румънската граница. При развоя на въстанието се установява, че последното съображение е натежало. След бързия разгром във Фердинанд ръководителите бягат в Сърбия.

Още преди избухването на метежа полицията арестува комитета, който трябва да ръководи овладяването на София, и два дни преди началната дата

се сдобива с военния план. Предотвратено е било вдигането във въздуха на сгради и полицейски участъци в Слатинския редут, с което е трябвало да започне първият ден на революцията в София.

В създалата се суматоха след масовите арести, още на 17 септември някои села в Казанлък, Пазарджик и Пещера решават да въстанат. За периода от 15 до 28 септември на много места в България стават безредици, стреля се, правят се опити за завземане на административни сгради, прибегва се към атентати и убийства, някои райони на страната са буквално в пламъци. Поради липса на координация, лошо въоръжение и разбита система на съобщения между отделните селища не е било голям проблем за полицията, а някъде и за редовна войска да вземат бързи, а често и крути мерки за потушаване на безредиците.

Правителството на Александър Цанков, което се опира на армията, обявява военно положение на 22 септември и с разрешението на Съюзническата контролна комисия мобилизира 3000 запасни офицери и подофицери. Срещу метежниците се сражават и формирания от цивилни доброволци – също предимно офицери и подофицери от запаса, – известни като шпицкоманди (от модните тогава обувки с остри носове – „шпиц“). Към тях се присъединяват и руски белемигранти, които изпадат в ужас, като чуят думата „комунист“.

В литературата – особено през годините преди 1989 г. – се намират различни описания на участници в метежа, съществуват спомени и мемоарна литература, все с ударение на многобройните жертви, дадени от метежниците. В повечето случаи се подчертава героизмът на участниците, беззаветната им преданост към великото дело за освобождение на трудовия народ. Липсват обаче конкретни данни за дейността по места и – особено – всекидневни хроники за протичане на въстанието, както и меродавни сведения за дадени жертви от двете страни. През последните 28 години се появила и друг вид издания, които обогатиха знанието на историци и четящата аудитория. Ще поместим части от описанията на Пане Бичев и свещеник протоерей Йордан Попов, очевидец на случилото се във Фердинандска околия.

Преди началото на метежа е вдигнат във въздуха големият склад за муниции в края на град Враца. Ремонтите по възстановяването възлизат на повече от 80 милиона лева. Около 50 градчета и села в Тракия и Северозападна България въстават още на 19 срещу 20 септември. Сражения се водят в Мъглиж, Нова Загора и Стара Загора. Единствените градове, които са превзети от бунтовниците за много кратко време, са Фердинанд и Берковица.

Първата жертва в селата около гр. Фердинанд е Цветан Атанасов, който с група комунисти напада конния стражар Михаил Филипов от Фердинанд. При опит да му вземат пушката стражарят стреля и поваля нападателя, оста-

налите се разбягват. По-видните комунисти от града са били задържани два дни преди въстанието, но някои от тях са се укрили.

На 21 септември метежници комунисти от околните села настъпват към Фердинанд, изненадват един пост на пътя за село Долна Вереница, състоящ се от 5 души селяни и двама запасни офицери. И въпреки че не оказват съпротива, трима от тях са убити по зверски начин, мушкани са с ножове по телата. Постовите са имали само една пушка. Двамата офицери – Цанов и Бегунов – са нарязани на късове и захвърлени из полето. Други трима – Лукан Тодоров, Георги Илиев и Петър Вълков – са ранени. Последният – Никола Карадимитров – е успял да избяга. Във Фердинанд бунтовниците обграждат околийското управление, арестуват стражата и стрелят през прозорците. Убити са стражарите Георги Панов и Михаил Филипов. От Земеделската и Народната банка са били задигнати стотици хиляди левове.

На 21 септември, при превземането на Берковица, метежниците убиват зверски в дома му стражаря Ал. Херовимов, който не се е съпротивлявал. Запасният офицер Иван Касаков е убит с камъни, дървета и приклади по особено жесток начин, което е озлобило гражданството в Берковица. Мъчително е убит от метежниците и адвокатът Требел Цветарски, когото ранили в корема. Настигат го и пред очите на децата му главата му бива разсечена от Борис Сотиров и Арсо Иванов от Берковица.

На 23-ти сутринта на гара Фердинанд са убити стражарите Тодор Лилков и Първан Иванов, на когото счупват краката и го доубиват с дървета. При Бойчиновци бунтовниците разграбват чифлика на братя Харитови в Минкова махала. Там е убит капитан Ризанов, който е бил тежко ранен и доубит с изстрели.

Тълапа от 1000–2000 души – според протоiereя Йордан Попов – настъпва към покрайнините на Фердинанд и пресреща една рота войници, предвождани от капитан Васил Попов. Войниците имат и картечница, но не я използват. Те отстъпват към гарата, където са принудени да дадат последно сражение, при което падат много убити и ранени главно от страна на войниците, чиято картечница е била пленена и използвана срещу тях. Тук загиват стражарят Игнат Лилков и Симеон Денков, чиновник на гарата.

В селата около Берковица и Фердинанд от самото начало на въстанието и до края му са ставали грозни случки. В село Славотин е имало престрелки и своеволия на лична почва – кръчмарят Цвятко Мицин е бил зверски убит в дома му. 14 млади войници, които са се загубили от частта си, са били пленени от метежниците в с. Горна Гнойница, Ломско (сега се нарича Септемврийци и е в община Вълчедръм, област Монтана). Там са били обезоръжени, разсъблечени, малтретирани и полуголи били пратени под дулата на собствените им оръжия да работят на полето. Войници от минаващ наблизко ескадрон са ги забелязали и при потушаването на метежа – на 1 октомври 1923 г. – е по-

следвало кърваво отмъщение за унижението на българския войник. Има сведения за около 70 (говори се за 68–72 жертви) убити селяни, участвали или не участвали в метежа.

За това деяние през 1945 г. капитан Иван Харлаков е осъден от Народния съд на смърти и екзекутиран, защото в септемврийските събития във Фердинанд е участвал с ротата си на страната на правителството. При боевете от 21 до 27 септември за завладяването и очистването на Фердинанд заради дадените невинни жертви озлоблението на гражданите става неудържимо. При преместването на една група арестувани метежници някои започнали да бягат, а един от тях с револвер тежко ранява капитан Х. Георгиев. Това дава повод на войниците му мигновено да реагират и те избиват повечето от задържаните. Няколко дни след усмиряването на метежа поручик Трендафилов, движейки се с една команда войници, бива убит от засада при с. Долно Оризово.

Щабът на бунтовниците с главна квартира в гр. Фердинанд решава да се прекрати съпротивата срещу пристигащите военни части от Видин, Враца и София и още на 27 септември побягват по посока на Югославия. Първите, които се измъкват, са главните водачи Гаврил Генев, Георги Димитров и Васил Коларов. С тях бягат и разгромени въстанически части – около 1500 души. Така приключват кървавите дни в Северозападна България.

На 8 октомври във Фердинанд пристига Димо Казасов, министър на железниците в правителството на Александър Цанков. Пред уплашените за живота си затворници – участници в метежа – той държи реч, в която между другото казва:

Вие сте въстнали с оръжие против законната власт в България. Организираната държава е длъжна да се брани. Нима, когато вие сте взели пушките срещу нея, тя с икони ще ви посрещне? Где са вашите вдъхновители? Защо ви подведоха и избягаха, а оставиха вас да отговаряте? В евангелието е казано: Който вади нож, от нож умира! Ще разпореда да ви дадат на гражданското правосъдие, да получи всеки според делата си!

В Пиринска Македония по предварително споразумение между БКП и ВМРО се решава македонската организация да не взема страна по време на бунта, при условие че комунистите се държат по същия начин. Но комунистите не удържат на думата си и атакуват Горна Джумая и Разлог. Чети на ВМРО отговарят на провокациите и разбиват метежниците. След като са разбити, някои от водачите им са наказани, сред убитите е и племенникът на Гоце Делчев. В другите части на страната въстанието е потушено от армията, полицията и специално създадените шпицкоманди.

Възможно е в тези команди да е имало и членове на ВМРО, но официално организацията не участва в защита на правителството с изключение на случаите, когато подразделенията ѝ са били нападани. Албумът „Звезди във

вековете“, който се смята за меродавен относно броя на жертвите, дадени от комунистите в „борбата против фашизма“ от 1923 до 1944 г., споменава 76 души убити от ВМРО, или от михайловистите. Това вероятно са част от дадените жертви в Пиринска Македония при потушаването на метежа от 1923 г.

Голям брой от увлечените в метежа селяни, които са се страхували от възмездие, емигрират – повечето в Сърбия, но немалко и в Румъния. Емигрантският живот не е бил съвсем лек. Новодошлите е трябвало да се задоволят с мизерната обстановка на живот при лагерни условия с минимални средства за съществуване. Парите от Коминтерна – доколкото е имало – са били предназначени само за главните водачи, всички останали са били на издръжка на сръбската държава. Според Стефан Наков, бивш въстаник, беглец:

Предадох се на сръбските власти в с. Ръжана. И там голяма неправда. Водителите на комунистите, на брой около 25 души, в Ниш... получаваха всичката ни помощ. Ядяха и гуляеха в хотел „Тетово“, а на нас – 600 души – даваха по 1/4 хляб на ден. Спяхме като свине, в сламата, без всякаква постилка и завивка. Така прекарахме 2 месеца, обсипани с паразити, които цял ден чистехме. Нашите водители спяха в хотела и се хранеха бейски.

Част от участниците във въстанието, които са останали в България, водят нелегален живот. На много места се образуват чети, които трябва да се грижат преди всичко за оживяването си, но също така и за издръжка, да не говорим за семействата им, които са изоставени на произвола на съдбата.^А Тези чети не приличат на онези, които са се подвизавали по време на турското робство. Повечето от тях по действията си са неразличими от обикновените разбойнически групи, които пъплят из страната след Европейската война и с които и крайно строгият закон за изстребление на затворниците, приет през 1922 г., не е могъл да се справи. След разгрома на метежа е сфор-

^А От тези тежки дни води началото си прословутият израз „Клаха народа си, както и турчин не го е клаал“. До ден днешен думите на Антон Страшимиров се повтарят под път и над път, без да е известно на публиката, че те съвсем не изразяват истинското отношение на писателя към събитията от онова време. Тези думи, наистина изречени от писателя, са само половината от едно негово изречение, останалата половина от което е старателно премълчавана, за да не помрачи ореола на инициаторите и ръководителите на септемврийския метеж. Каква е истината?

През ноември 1923 г. Антон Страшимиров публикува във в-к „Лъч“ един трогателен апел, с който призовава за събиране на помощи за семействата на участниците в бунта пред настъпващата зима. В него той казва: „...Не бива да останем безучастни пред страшното бедствие от току-що потушената гражданска война в страната. Стоят безпомощни – хулени и гонени често от най-близките си – хиляди семейства на избити и арестувани. Нито тези, които подгавриха надеждите на народните маси и забегнаха, нито тези, които клаха народа си, както турчин не го е клаал – нито едните, нито другите ще помислят за тълпите жени и деца, останали на произвола през зимата...“

мирана нелегалната Килифаревска чета, в която преобладават анархистите. Командир на четата става анархистът Георги Попов.

Съвременник на събитията във Фердинанд, протоерей Йордан Попов свидетелства:

... нещо като ония на старите войводи. Нищо подобно. Чисти разбойници. Нападат всичко – богат, беден, чиновници, тренове.

И още:

Покрай идейното минаване в България почват да се вербуват в Сърбия чисто разбойнически емигрантски чети – имащи за цел да добавят в България да се нагрябят и отидат в Сърбия да живеят. Тия разбойнически чети не пробираха кого ще ограбят: селянин, богат, сиромах, учреждение, трен – каквото падне... Казах, че макар и несполучлива да излезе акцията през 1923 г., пак имаше доста последователи, но откак емигрантите почнаха вулгарни кражби и убийства на самите си последователи по треновете, а най-вече след атентата в „Св. Неделя“ – София, където загинаха жени, деца, случайни хора, мнозина мъжком се отделиха от комунистите и не искаха да им се спомене вече за комунизъм.

Немалък брой от емигрантите заминават за Съветския съюз. Гаврил Генов, Георги Димитров и Васил Коларов отпътуват за Виена, където формират Задграничен комитет на БКП. След като пристига във Виена, Георги Димитров пише *Отворено писмо до работниците и селяните в България*. В него е известната фраза:

Горе главата! ... Поражението ще ни научи как да победим!

Но в него присъства и следното интересно съобщение:

Комунистическата партия не бе насрочила никаква обща или частична въоръжена акция против правителството на 16 или 17 септември, или на някоя друга по-късна дата, защото бе всеизвестно, че при свободни избори трудещото се мнозинство в страната начело със Земеделския съюз и Комунистическата партия щеше бездруго да провали узурпаторското правителство и да създаде своята работническо-селска власт.

Дали тази формулировка означава, че всъщност не е имало нито подготовка, нито намерение за въстание, нито инструкции за обсада на големите градове? Но тогава защо е имало противопоставяне на въстанието, след като то изобщо не е било подготвяно?! Възможно е – и действията на избягалите ръководители, които толкова лекомислено изоставят въстаниците още преди да бъдат разгромени, го показват, – че Коларов, Димитров и Гаврил Генов са били убедени в неуспеха на метежа още преди началото му, но са предпо-

чели да се подчинят на неадекватните нареждания, идещи от Москва, за да запазят личните си отношения с Коминтерна и неговите лидери.

Пресата не само отбелязва септемврийските събития, но дава своевременно оценки. В статия за в-к „Слово“ бъдещият министър-председател Ляпчев заклеява „дружбашко-комунистическия фронт: „и едните, и другите станаха политически изроди и измениха на първоначалните си идеали“. Вестниците „Сговор“, „Мир“, „Поет“ и други отбелязват намесата на съветска Русия в метежа и обвиняват организаторите, че са продали страната си на чужди интереси. Няколко месеца след събитията правителството публикува „Бяла книга“, преведена и на френски език, в която се описва случилото се в България, причините, развилите се действия на бунтовниците и реакцията на властта, както и вината за дадените жертви – разбира се, от гледната точка на новите управители на страната.

Някои от по-видните дейци на комунистическата партия, тези, които ще бъдат обвинени в ляво сектантство, водачи като Петър Искров, Иван Павлов, Илия Василев, Георги Ламбрев, Иван Ганчев, по-късно заемат позиции, които се различават от становището на избягалите в СССР, и направо обвиняват хората около Коларов и Димитров за „престъплението на 9 юни, безсмисленото братоубийство на 23 септември и падението на 16 април“. Петър Искров в статия, поместена в бр. 6 от 1932 г. на излизащото във Виена „Комунистическо знаме“, декларира:

Тази компартия не е дело на българския пролетариат, а на група школници, научили азбуката на комунизма от учебници за неграмотници.

Илия Василев стига още по-далече в критиката към Московската група. Във в-к „Освобождение“, бр. 10 от 1932 г., той заявява:

Септемврийското въстание и атентатът в „Света Неделя“ са авантюра на Сталино-Димитровско-Коларовската фракция, която принесе в жертва хиляди борци, с чиято памет кощунства сега.

По-късно той посочва, че

Теорията на провокацията, доведена до практика от Димитров и Коларов, беше основната причина за въстанието.

Трябва да се знае, че по времето, когато са правени тези изявления, ръководството на комунистическата партия в България е било в ръцете точно на тези, по-късно наречени еретици, лявосектанти.

В литературата по септемврийските събития има значително противоречие относно броя на участниците в метежа от 1923 г., както и за дадените жертви от двете страни – въстаниците и силите на реда. Каззионните комунистически историци твърдят: „Организационно въстаническата

армия се състои от около 13 дружини, 42 отряда и около 300 бойни групи, общо около 43 000 бойци“ (Справочника, с. 105). По други сведения участниците не са били повече от 20 000 в цялата страна. Съществуват и твърдения, които значително надхвърлят 50 000 души, стига се дори до 100 000 участници в метежа. Относно дадените жертви разликите са доста по-големи.

Приготвяйки защитата си по време на Лайпцигския процес в Берлин през 1933 г., Георги Димитров посочва:

... Десетки хиляди работници, селяни, интелектуалци бяха убити. Бе убит Стамболийски. Въстанието на работниците и селяните от 23 септември под лидерството на комунистическата партия бе за работническо-селско управление срещу потисниците на народа и узурпаторите на властта. За да унищожи комунизма, по време на въстанието и в следващите две години фашистките банди на правителството убиха повече от 20 000 работници, селяни и интелектуалци. Моят брат също така бе убит в полицейския затвор.

Акцентът тук и по-долу е мой.

След завръщането си от СССР през 1945 г. Вълко Червенков, който след кончината на Георги Димитров става първият човек в България, генерален секретар на БКП (1949–1954) и министър-председател от 1950 до 1956 г., съобщава следните данни за жертвите, дадени от комунистическата партия при метежа от 1923 г.:

Над 20 000 жени, мъже, юноши бяха разстреляни или избесени. Населението беше подхвърлено на безчинства от страна на фашистките варвари. 20 000 загинали български работници, селяни, занаятчии, интелегенти – това беше онази пропаст между народа и българския фашизъм, която нищо не бе в състояние да запълни.

„Около двацет хиляди жертви“ вследствие на Септемврийското (1923) въстание са данните от „Краткия курс по история на БКП“.

В „Кратка история на България“, съставители Александър Фол и др., издадена през 1981 г., се дават данни за Юнското въстание през 1923 г.:

Разпростряло се почти в цялата страна, обхванало повече от 100 хиляди души, Юнското въстание завърши с поражение. Стотици жертви даде трудовият народ в този първи въоръжен сблъсък с буржоазната реакция.

И за септемврийския метеж:

Около пет хиляди души намериха мъченическа смърт през кървавите септемврийски дни и нощи на 1923.

За достоверността на многотомната „История на България“, която е издана на БАН, най-реномираният научен институт в България, събрал цвѣта на българската историческа наука, може да се съди от препоръките на Политбюро на ЦК на БКП от 21 май 1968 г.:

Деветтомната история на България трябва да бъде написана и издържана от позициите на марксистко-ленинската методология, на основата на всички досегашни научни изследвания и на значителен нов изворов и документален материал. Тя трябва да разкрие цялостно и пълно трудния, но героичен път на българския народ от древността до наши дни, неговите непрестанни борби против чуждото робство и потисничество, за свобода и независимост, за социален прогрес, приноса на нашата страна в съкровищницата на световната култура.

Изследователят Николай Христов в книгата си „По дирята на безследно изчезналите“, издадена през 1972 г., задавайки въпроса „Колко са убитите?“, предава думите на Анри Барбюс:

Цар Борис признава публично, че има хиляди жертви. Цанков съобщава за... стотина убити учители, министърът на външните работи Калфов признава, че само през септември 1923 имало убити 5 хиляди души, главният секретар на Министерството на външните работи уверява Барбюс, че от идването на правителството на власт броят на жертвите не надминава 3 хиляди и 500 души. Най-скромен е генерал Вълков: броят на убитите революционери е... 25 души.

По книгата на Христов се излъчва многосериен филм по Българската телевизия. Тодор Живков го определя като „ярко произведение на художествената кинодокументалистика... сериозно завоевание на социалистическото ни киноизкуство“. През 1978 г. Николай Христов е удостоен с Димитровска награда.

Професор Велко Вълканов в доклада си „Антифашисткото движение в България 1923–1944 г. Септемврийското въстание. Основни характеристики“, изнесен на научната конференция на Българския антифашистки съюз (БАС) на тема „85 години от Септемврийското въстание 1923 г. – минало и съвремие“, състояла се на 5 септември 2008 г. край Дупница, твърди:

В септемврийското въстание избити са хиляди работници и селяни.

На същата конференция професор дфн Минчо Минчев в доклада си „Септемврийското антифашистко въстание от 1923 г. Българската държава и нейната национална съдба“ съобщава:

Септемврийското въстание даде повече от 5000 убити, повече от 15 000 арестувани и изтезавани.

Известният земеделски деец Искър Шуманов (1919–2011), който за известно време беше председател на Българския национален комитет „Свободна и независима България“ в емиграция, твърди в статията си „Деветоюнското противобългарско престъпление“ във в-к „Народно земеделско знаме“, бр. 19, 8 юни 1990 г.:

Деветоюнският преврат с жестокостите си – убити към 30 000 души... правителството, по време на чието управление нямаше нито едно политическо убийство...

Американският изследовател професор Джоузеф Ротчайлд изнася малко по-различни данни. Той твърди, че самите комунисти са посочили 5000 жертви, както и че само 500 от тях са паднали в битка, останалите 4500 са били убити в „белия терор“ след потушаването на метежа. Според неназован чужд кореспондент, който е получил информация от полковник Маринков, жертвите са били общо 4200, като само част от тях са загинали в битка. Антикомунистическият вестник „Независимост“, издание на националибералите, изнесъл информация, че 9/10 от загиналите не са били ангажирани в битки.

През 1924 г. българското правителство е съобщило на Емил Вандервелт, известен европейски социалдемократ, за 1500 жертви, докато твърденията на земеделците са били за 16 000, а по сведения от дипломатическия корпус по-точно допускана цифра е 10 000. На първата годишнина от метежа, през 1924 г., комунистите публично са поддържали числото 20 000 жертви, но в частни разговори по-късно са признавали за не повече от общо 5000 жертви, включително тези след атентата в църквата „Св. Неделя“ през 1925 г. (по Rothschild (1959)).

Заключението на професор Ротчайлд (трудът му е публикуван в САЩ през 1959 г.) е по-близо до истината – жертвите по време на метежа през септември 1923 г. и след него са **1500–2500**. Повечето участници и дадените жертви са били земеделци.

Друг американски изследовател, професор Рудолф Дж. Рамел, във всички свои изчисления представя три възможни (предполагаеми) числа: „ниско“, „средно“ и „високо“. И в книгата си „Статистики на демоцида“ (*Statistics of Democide*) от 1987 г. той споменава 3000 жертви („ниско“) през септември 1923 г.

Най-близо до истината е професор Александър Цанков. В двете си мемоарни книги, издадени след смъртта му – през 1999 и 2002 г., той се спира на въпроса за жертвите по време на септемврийските събития и след това – за периода на неговото управление – от 9 юни 1923 до 4 януари 1926 г. Според него и двете лъжи – за „30 000 избити“ и това, че „превратът на 9 юни – тръбека господата от Москва на всеослушание – бил инспириран и поддържан от реакционните кръгове в Европа...?“ – са измислици, а като автор на втората от тях – за външната връзка в преврата от 9 юни – посочва Коста Тодоров.

Говорейки за преврата на 9 юни и септемврийските събития от 1923 г., професор Цанков казва:

Жертвите на бунта са между 1500–1700 души, официално установени, и то ОТ ДВЕТЕ СТРАНИ – на бунтовниците и на властта.

Спирайки се на реакцията срещу метежниците, Цанков заявява:

Жертвите от 1923 до 1926 г. паднаха в бунт, в провокация, атентати и конспирации на нашите комунисти, на техните водачи.

Авторитетният източник албумът „Звезди във вековете“, публикуван през 1972 г., е категоричен: общият брой на жертвите за времето от 9 юни 1923 до края на 1923 г. са 787. Толкова, ако не и повече, са и жертвите от „другата страна“: полиция, военни части, доброволни отряди за защита („шпицкомандаджии“) и цивилни граждани.

Като се имат предвид убитите от страна на полицията, армията и доброволните отряди, организирани в помощ на правителството, както и тези, понесени от цивилното население, общият брой, включващ загуби от двете страни – правителство и метежници, – плюс цивилни граждани, положително се схожда с цифрата, посочена от професор Цанков. Като министър-председател той е имал достъп до цялата възможна информация – официална и неофициална, – налична по време на метежа и след него. Когато се събере достатъчно пълна информация за случилото се през този времеви период – което не е много вероятно, – възможно е да се окаже, че жертвите, дадени от защитниците на властта, надвишават тези, дадени от метежниците.

Понеже и по-нататък в този труд ще се позоваваме на „Звезди във вековете“ – посочения по-горе източник на данни относно дадените жертви от комунисти, техни съмишленици и симпатизанти за периода от 1923 до 1944 г., ще е необходимо да се поясни характерът на този източник и защо трябва да се счита като автентичен и достоверен.

Три години преди появата на „Звезди във вековете“ по поръчка на ЦК на БКП Музеят на революционното движение в България извършва специално проучване. То е публикувано в музейния годишник („Победа“, София, 1969), но изданието не е много известно. В него се съобщава:

Издирените и уточнени от нас лица (за периода юни 1923 – септември 1944), както казахме, възлизат на 5639 човека, в това число и по-видни дейци, починали наскоро след тежки полицейски инквизиции или в резултат на разклатеното от инквизиция здраве.

Издаденият през 1972 г. албум от същия музей – „Звезди във вековете“ – за този период включва по-малко загинали участници в съпротивата срещу държавната власт – общо 4816 души. Разликата между двата албума е 823 души. Тя се дължи вероятно на това, че в изданието от 1969 г. са включени

починалите от естествена смърт през следващите 25 години след 9 септември 1944 г. Докато „Звезди във вековете“, което е издадено по-късно, е актуализирано и се разпростира само до 9 септември 1944 г. (с известни изключения).

Гаранцията за достоверността на представения материал и конкретната информация, съдържаща се във втория албум, е издателството на ЦК на БКП, което по онова време работи под стриктния надзор на ръководителите на партията и държавата. Тиражът на „Звезди във вековете“ е 4100 – сравнително малък за времето си, но явно е бил предназначен за публична употреба. Говори се, че почти веднага след издаването на албума той е бил спрял от продажба, а и понастоящем сдобиването с екземпляр от книгата е почти невъзможно, тя е архиварска находка.

Албумът явно е поръчан от ЦК на БКП и е подготвен от екип от професионалисти в институцията, работила по изследването. Трудно е да се допусне, че броят на загиналите в съпротивата на БКП срещу държавната власт в България е бил умишлено намален, по-скоро е обратното. Затова може да се приеме, че „Звезди във вековете“ представлява най-достоверната официално публикувана информация, за която поръчителят, съставителите на изследването и издателството носят отговорност.^А

Едва ли съставителите са изпуснали възможностите да ползват най-широк обем от материали, особено като се има предвид, че поднесеното изследване няма за цел да омаловажи ролята на комунистическата и друга опозиционна съпротива спрямо съществуващата власт в страната, напротив, ако се забелязва известно пристрастие при събирането, обработването, анализирането и изнасянето на събраните материали, то би трябвало да бъде в полза на тезата за могъща и всеобемаща национална съпротива за времето от 1923 г. до преврата на 9 септември 1944 г.

В кратките биографии на описаните лица съществуват данни, показващи как всяко от тях е намерило смъртта си: в сражение (бой с врага), убито, починало, обесено, удушено, разстреляно и т.н.

Най-много са „убитите“ – те са общо 2060 души. Така са описани в биографиите, но в тях не са включени загиналите в сражения, обесените, разстреляните и други, които са отделно споменати. 85 от тези 2060 души са посочени като „убити от михайловистки банди“, т.е. от неправителствени

^А Книгата-албум „Звезди във вековете. Загинали революционни борци против капитализма и фашизма 9 юни 1923 – 9 септември 1944“ е издадена от Издателството на Българската комунистическа партия, София, 1972 г. Форматът ѝ е 71x100/8, размерите ѝ са 33 на 24 ½ см. Качеството на продукцията е разкошно: пълтна гланцова хартия с тежка кафява подвързия. Съдържа 795 страници, теглото ѝ е 3,5 кг. Съставена е от Музея на революционното движение в България.

елементи, а б са „убити от ВМРО“.^А 1 лице е било убито от Добруджанската организация. 1 лице е било убито от „предател“, 1 – от „наемен убиец“, 3-ма – от „агенти на правителството“, 1 е убит „от снаряд“ и 1 е бил убит през 1946 г., около 2 години след девети септември 1944 г. Остават 1960 убити без особени уговорки.

Загиналите в сражение или „в бой с врага“ са общо 769, от които двама са убити от немци. Други „загинали“ (за които не се споменава, че са убити в сражение или „в бой с врага“) са 195, от които 7 са „при нещастни случаи“, 1 при „злополука“, 1 при „акция“, 1 при „самолетна катастрофа“, 1 от „предател“ и 4 „при бомбардировка“. Загиналите без споменаване на повече подробности са 180. „Разстреляни“ са 837 души, от тях 1 разстрелян в Скопие, тогава в пределите на България, а сега в Република Македония, и 1 „разстрелян от Гестапо“. „Обесени“ са 131 души, без по-нататъшни подробности. Част от тях са вероятно съдени от редовен или полеви съд. Но пък като „осъдени“ и разстреляни са споменати 9 души. Те са изброени отделно от „разстреляните“, споменати по-горе. „Самоубили се“ са 87 души, за някои от тях се споменава „за да не попаднат живи в ръцете на врага“.

Като „умрели“ са споменати 431 души. За някои от тях се казва „в резултат на рани“, други „в резултат на мъчения“; има споменати „разболял се в затвора“, повечето от тях са без особени описания, някои от тях почиват в сравнително спокойните години между 1930 и 1940.

Книгата споменава 1 лице „удушено“, 12 „отровени“, от тях 1 „в болница“, 1 „в ресторант“ и 1 от „правителствен агент“. 2-ма души са „изчезнали“, един от които в Германия. Споменати са 20 загинали „парашутисти“, от които един в Гюмюрджина, Беломорска Тракия, отделно 2-ма „подводничари“. Има 1 „убит на 9 септември 1944 г.“.

Убитите извън България не са малко. В СССР има общо 139 „умрели“, от които 2 при „самолетна катастрофа“ и 25 „на фронта“ като участници във войната на страната на съветската Червена армия. Останалите 112 вероятно са избити при чистките в СССР през 1937–1940 г., но се споменават като „умрели“. Някои от тях може да са починали и от естествена смърт.^В

Изброени са 50 убити в гражданската война в Испания от 1936 до 1939 г. и 1 загинал в Белгия. Други убити или загинали извън България са: 8 в Чехословакия, 5 в Германия, от които 2-ма в лагер и един в 1945 г., 1 в Австрия, 19 загинали в Югославия, от които един убит като югославски пар-

^А Вероятно се има предвид Вътрешната македонска революционна организация. Тази организация е съществувала полулегално до 1934 г., а след това е била забранена от правителството на Кимон Георгиев, дошло на власт с преврата от 19 май същата година.

^В За жертвите, дадени от българските комунисти по време на чистките в СССР през 30-те години, вж. трета глава.

тизанин, 1 убит от германци и 1 от отряди на Дража Михайлович.^А Трима са убити в Гърция, 4 в Беломорска Тракия, 6 в Румъния, 3-ма във Франция, отделно книгата споменава 14 души, загинали на границата с Югославия, 3-ма на турската граница и по 1 убит в Турция (?), Босна и Македония.

Подредени по години и периоди на гибелта им:

1923	787
1924	90
1925	672
1926	73
Общо за периода от 1923 до 1926 г.	1622 души
1927	38
1928	25
1929	19
1930	13
1931	22
1932	37
1933	31
Общо за периода от 1927 до 1933 г.	185
1934	44
1935	43
1936	39
1937	82
1938	62
1939	37
1940	28
Общо за периода от 1934 до 1940 г.	335
1941	70
1942	193
1943	582
1944	1797
Общо за периода от 1941 до 1944 г.	2642
Общо за периода от 1923 до 1944 г.	4784
1945 и др. (1945–1946, без дата)	32 души
Всичко	4816 загинали

^А Полковник, по-късно генерал, Драголюб (Дража) Михайлович беше командир на четническите отряди в бивша Югославия по време на Втората световна война и съперник на партизаните на Тито. Той беше признат от емигрантското югославско правителство в Лондон като командир на югославската съпротивителна армия до лятото на 1943 г., когато Тито и неговите отряди получиха признанието на правителството и на Съюзниците, а Михайлович със своите четници продължи да се бие против германци и усташа в Хърватско, както и против комунистическите партизани на Тито.

Далеч не всички изброени жертви, както и починалите през периода от 1923 до 1944 г., а и малко след това, са членове на Българската комунистическа партия или на нейните младежки или студентски съюзи. От общото число – 4816 души – 502 са безпартийни, 324 са споменати в книгата като членове на Българския земеделски народен съюз, 38 са анархисти, 4-ма са социал-демократи, един е член на Съюза на социалистическата младеж (към социал-демократическата партия), 4-ма са членове на Демократическата партия, 8 са членове на добруджанската организация и един е споменат като принадлежащ към „македонското движение“. Освен това част от споменатите в изследването (общо 12 души) са членове на небългарски комунистически партии: 10 са членове на румънската комунистическа партия, 1 – на гръцката комунистическа партия, и 1 – на френската комунистическа партия. Вероятно е тези 12 души да не са и български граждани. Всички те възлизат на 894 души, или 18,56% от общия брой на всички упоменати в книгата.

Преобладаващият брой от споменатите лица в книгата са етнически българи (съдейки по имената им, както и от факта, че за тях не е упомената чужда националност или етническа принадлежност, макар че е възможно между упоменатите да е имало цигани, понеже нито един от споменатите в книгата не е отъждествен като такъв). Изброени са 70 евреи, 31 турци и помаци, 4 арменци, 2 руснаци, 1 сърбин, 1 чехословак и 1 италианец. Общо 110 души от небългарски произход.

В албума са изброени 13 души починали/загинали? през 1945 г., 1 в 1946 г., 4 в т.нар. Отечествена война (октомври 1944 – април 1945) и 14 без указана дата. Това са общо 32 души, за които няма доказателства, че са загинали в „борбата против фашизма“ в България преди 9 септември 1944 г.

Ако се ограничим само в рамките на описаните случаи в книгата, относно извършителите на деянията може да се направи отделна равностметка. Така например за периода 1923–1925 г. 85 от жертвите са убити от т.нар. михайловисти, които явно са членове на Вътрешномакедонската революционна организация (ВМРО), която до убийството на Тодор Александров през август 1924 г. се управлява от тричленен централен комитет – който би трябвало да носи отговорността за извършените деяния от членове на организацията – в състав Тодор Александров, генерал Александър Протогеров и Петър Чаулев.

Иван Михайлов, който чак след септември 1924 г. става член на новия централен комитет на мястото на застреляния Александров, се налага като водач на ВМРО едва след убийството на генерал Протогеров през 1927 г. Тогава фактически организацията се разцепва и привържениците му се наричат михайловисти. А в списъка на 152-мата „национални дейци“ са споменати още 6 души „убити от ВМРО“. Понеже ВМРО не е свързана с официалните власти в страната нито преди убийството на Тодор Александров, нито след това, не става ясно по какви причини и защо тези 91 души са загинали –

освен вероятната теза, че по онова време (1923–1925 г.) ВМРО и комунистите са били противници.

В книгата има сведения за 272 души, които са загинали извън границите на България, сиреч извършителите на деянията явно са били чужденци. Това са 27 участници във Втората световна война, които са се сражавали на страната на СССР във военни действия на Източния фронт (2-ма от тях загиват в самолетни катастрофи). Отделно в Съветския съюз „умират“, по-вероятно ликвидирани в чистките през 1937–1939 г., още 112 души. В Испанската гражданска война – 1937–1939 г. – загиват 50 души, а други общо 83 души загиват в Белгия, Германия, Австрия, Чехословакия, Франция, Югославия, Турция и по границите на България с Турция и Югославия.

22-ма загинали са описани като „парашутисти“ и „подводничари“. Те са изпратени по вода и въздух от Съветския съюз през 1942 г., за да участват в саботажи против държава (България), с която те не са в състояние на война. Някои от тях имат военни чинове от съветската армия, загиват в сражения с български части, а заловените са съдени от редовен български съд.

87 са самоубилите се. За повечето от тях (но не за всички) се споменава мотивацията им „да не попаднат живи в ръцете на врага“. При всички случаи желанието да свършат с живота си и решението да го постигнат е индивидуално и невинаги е еднопланово. Допускаме, че поне половината от тях – 43-ма – са взели индивидуално решение.

За 131 души се твърди, че са били обесени. Вероятно повечето от тях са били осъдени и присъдата е била изпълнена, при известни случаи – както например след сражение – полевите съдилища са действали на място. В подобна категория е възможно да са попаднали и 837 „разстреляни“, за които няма допълнителни сведения. От друга страна, отделно се споменават 9 души „осъдени на разстрел“.

Неясен е проблемът с 431 души, които са починали. За много малко от тях се споменават изтезания или заболявания по време на излежавана присъда. Други умират в сравнително спокойните години 1928–1936, когато общият брой на жертвите в книгата възлиза на 273 души, или средно по 30 души годишно, умрели по всякакъв начин и повод. Може да се предположи с известна доза достоверност, че поне 4/5, или общо 345, не са убити, а са починали от естествена смърт: заболявания и т.н.

От 90-те жертви през 1924 г. поне две трети, или 60 души, са били членове на въоръжени банди или чети, които са върлували из страната през годините преди и след метежа от септември 1923 г.

От 4816 изваждаме 795 (91+27+112+50+83+345+43+12+32), за да останат **4021**, за които може да се приеме, че е действителният и установен брой на жертвите, загинали в периода между 1923 и 1944 г. на територията на България.

Един от все още спорните въпроси в историографията е участието на ВМРО в преврата на 9 юни 1923 г. и убийството на Александър Стамболийски. Има ли действително ВМРО пръст в преврата и/или убийството? Официалното становище на организацията, както и повечето налични документи дават отрицателен отговор.

Иван Михайлов, наследникът на Тодор Александров след убийството му през 1924 г., който се оказа и печелившата страна в междубратските разпри вътре във ВМРО, отрича да е имало македонско участие в преврата. Напълно възможно е да не е имало формално изразено съгласие за участие в преврата от страна на ръководството на ВМРО – Александров, Чаулев и Протогеров. От друга страна, отрицателното отношение на македонците към Стамболийски не е било тайна за никого.

Дали това е прераснало в действително участие на ВМРО в събитията около преврата и дори, както е многократно твърдяно, в самото убийство на Стамболийски в драматичните дни в Славовица след 9 юни 1923 г., сигурно никога няма да бъде узнато. Има обаче известни факти, с които повечето анализатори на събитията са съгласни: участието на скопския войвода Величко Велянов с група македонци в убийството на Стамболийски. Трудно е да се изясни дали това е било сторено по нареждане на организацията. Също толкова трудно е да се допусне, че Величко Велянов е действал изключително на своя глава.

Липсват каквито и да било документи и материали, указващи прякото участие на ВМРО в преврата. Известно е за връзките на Тодор Александров с някои от участниците в преврата и е съвсем вероятно, че той е бил известен за неговото приготвяне, ако не и за действителното изпълнение на плановете. Убийците на Стамболийски също са известни: нито капитан Харлаков, нито Славейко Василев (които не са участвали в самото убийство, но са замесени в събитията около 14 юни 1923 г.) са македонци или дейци на ВМРО.

Професор Александър Цанков и Иван Михайлов – вече в емиграция през 50-те години на миналия век – разменят писма, публикувани в спомените на Михайлов, както и в новоиздадените две книги на Александър Цанков, с които се отрича напълно дори и намек за участие на ВМРО в преврата. Разбира се, опитите за уличаване на ВМРО или поне на част от ръководителите му в преврата не са престанали и може би някой ден ще се намерят непредубедени анализатори, които да се опитат да изяснят истината.

Септемврийските събития от 1923 г. стреснаха народа, който за първи път в новата си история се сблъска с подобно организирано насилие в служба на чужда кауза и небългарски интереси. Вече няма никакво съмнение – ако такова е имало навремето, – че този безсмислен метеж е бил планиран и наложен на българските комунисти от Москва и Коминтерна изключително заради интересите на световната революция, които тогава, а и след това обслужваха държавната политика на Русия/СССР. Безсмислен, разбира се, само по отношение на България, българската държава и българските национални ин-

тереси, но не и спрямо интересите на чуждата и враждебна на българското общество болшевишка Русия.

Шефовете на Комунистическия интернационал имаха предвид само нуждите на съветската държава, или по-скоро на болшевишката партия, и за тях не бе много трудно да намерят послушни изпълнители в България в лицето на Васил Коларов и Георги Димитров, които скоро след безславното поражение на бунтовете от 1923-та заеха ръководни длъжности в международния комунистически орган. Но заедно с тях бяха и по-малко известните тогава Вълко Червенков – управител на партията и страната след смъртта на Димитров и Коларов, както и Тодор Павлов, по-късно регент на 9.IX.1944 г. и Председател на БАН, носещ отговорност за пораженията в българската наука и култура.

Не помогна за престижа на комунистите и фактът, че непоправимият консерватор и техен патриарх Димитър Благоев отказа да сътрудничи на авантюрата. Потушаването на метежите бе лесно, но отклиците от него дълго време продължиха да тревожат обществото. Пътят на насилието – Благоев почина през 1924 г. – е трябвало да бъде извървян и сигурно затова лидерите на бунта бяха подслонени и опазени в чужбина.

Престижът на Коминтерна бе запазен, но ръководителите на европейските държави имаха възможност да съзрат задачите се облаци на насилие и революция в трудните за Европа години след Европейската война. Неуспехът на проектираната революция в България получи своето отражение във вътрешните борби в болшевишката партия след смъртта на Ленин през януари 1924 г. Троцки и Зиновиев – водачите на Коминтерна – загубиха битката със Сталин за наследството на Ленин. БКП бе сериозно разтърсена след поражението си, в ръководството ѝ избухнаха междуособни войни и чак по време на Втората световна война се стигна до консолидация. Отговорите на неудобните въпроси, свързани с метежа от 1923 г., които бяха поставени от лагерите на т.нар. ликвидатори и противниците им – левосектантите, така и не бяха получени, но и двата лагера бяха физически, а след това и морално разгромени в чистките в СССР. Десните сили в България, дошли на власт през юни 1923 г., се оказаха не само победители в събитията през 1923 и 1925 г., но те съумяха да организират българското общество, дадоха отпор на международния и родния комунизъм и превърнаха България в мирна, трудолюбива и достойна европейска страна, развитието на която беше спряно с превратата на 9 септември и навлизането на съветските военни части в страната.

БКП в края на краищата успя да вземе властта в България и получи отдавна лелеяната възможност да осъществи мечтата си и да превърне пораженията си в успех. Създаденият от поета мит

... септември ще бъде май, земята ще бъде рай... ще бъде!

си остана само мит.

Бележки

Част първа. Втора глава

За безредиците около 9 юни – Rothschild (1959), също там за съобщение в английския вестник The Times, August 13, 1923.

Събитията в Славовица и убийството на Стамболийски: освен референциите, споменати в текста, също интервюто на Крумов с Вълков, Палешутски, В. Василев (1991), Георги Марков (1992), Тюлеков. 3000 съпротивляващи се земеделци – Иван Бутовски.

Процесът срещу генерал Вълков. Архив на МВР, ф. 1, оп. 1, а.е. 306, л. 1–4. Машинопис. Също в Централен военен архив – В. Търново, ф. 23, оп. I, а.е. 823, л. 81–83. Машинопис. Показания на Харлаков – *Убиецът на Александър Стамболийски говори*. Също: Гребенаров.

Корупцията през Европейската война и след това – копирано от <https://www.24chasa.bg/Article/294848@www.24chasa.bg> Житарите на Деклозиер. Проф. Георги МАРКОВ в КАПИТАЛ, 9 август 1997, Дамянов, Митаков. Също: Борислав Гърдев в сайта БЛИЦ, 23 септември, 2010 г., вж. frognews.bg, 10 юни 2013 г.

За парите, намерени в Славовица, вж. Руен Крумов. Показанията на Вълков. Архив на МВР, ф. 1, оп. 1, а.е. 306, л. 1–4. Александър Гребенаров споменава в статията си в *Македонски преглед*, цитирайки показанията на Харлаков, че „*част от тези пари се предоставят на ВМРО в знак на благодарност за съучастие на нейни дейци в преврата*“. Съществуват различни версии за техния размер. Според Стойчо Мошанов те са 8 млн. лв. (В. Василев), докато задграничният представител на ВМРО Георги Баждаров споменава за сума от 1 млн. лв. (Баждаров, 2001).

Споменавания за скандалите с парите в медиите след 1990 г.: Росен Тахов, „168 часа“, 28.07.2017, <http://www.168chasa.bg/article/6334173> © www.168chasa.bg. Пак там: От 2 февруари 1920 г. до 16 март 1923 г. премиерът е изтеглял от държавното съкровище 147 186 460 лева и 45 стотинки.

Още навремето българското общество е имало сведения за управлението на БЗНС и за корумпираните му практики. Държавни служители в Министерството на финансите, Министерството на външните работи и изповеданията, БНБ и други учреждения са били свидетели на нередовности и произволно разпореждане с държавни средства. В печата са били изнасяни редица случаи на корупция до най-високо ниво. И затова практически няма действия за спасяване на режима на БЗНС по време и след преврата от 9 юни 1923 г. с изключение на опити за съпротива в Плевенско. Жертвите по 9 юни са само 35.

Неутралитетът на комунистите в Деветоюнския преврат – Ал. Цанков (1999) и (2002). Първите дни на метежа – Пане Бичев, Цанков (1999). Константин Събчев, 1923 г. е *триумф на безумието*, в сайта [standardnews](http://standardnews.com). Протичането на събитията: Пане Бичев, Цанков (1999) и (2002), протоиерей Йордан Попов, Борис Цветанов, *Реквием за едно небългарско въстание*, в-к „Десант“, 25 септември 2013, в-к „Дума“, 3.X.2013.

За живота на емигрантите в Сърбия – протоиерей Попов. За реакцията на левосектантите вж. Борис Цветанов, *цит.сч.*

Думите на Георги Димитров: Dimitrov Archive, September 25, 1933.

Статията „Септемврийското въстание от 1923 г.“ от Вълко Червенков е публикувана за пръв път в сп. „Съвременник“, кн. 17–18, 1945 г.

Препоръките на Политбюро от май (1968 г. – вж. Георги Марков, „Половин век институт за исторически изследвания при БАН“).

За метежа, значението му и неговите последици: Пане Бичев, също „Септемврийското антифашистко въстание 1923. Документи и материали“, т. I, „БКП, Коминтернът и Македонският въпрос (1917–1946)“, т. I. За ВМРО и Стамболийски, пак там.

За борбите на Цанков с комунисти, групите около Вълков, Царя и негови колеги – Цанков (2002).

За ВМРО и ролята му в събитията – Иван Михайлов (1967) и (1997).

Rothschild (1959) – за създаването на мита и значението на метежа.